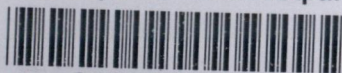

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00598228 (Y)

В. 2344

ПРО РУСЬКО-УКРАЙНСЬКІ

НАРОДНІ ЧИТАЛЬНІ.

Зложив

М. П А В Л И К.

Др. ЯРОСЛАВ ШУЛКІНСЬКИЙ

— ❧ — Ч а с т и н а п е р ш а . — ❧ —

ЛЬВІВ, 1887.

З друкарні Тов. імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

30

В 50-ті роковини
галицько-руського писемства:

НЕЗАБУТНІЙ ПАМ'ЯТІ

перших будителів галицької Руси-України :

МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА,

Якова Головацького та Йвана Вагилевича.

Збірка М. С. ВОЗНІЧКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И-36 218

И 11645

Перед читанем книжки просимо поправити отсі друкарські помилки :

<i>Стор.</i>	<i>вірш</i>	<i>надруковано .</i>	<i>має бути :</i>
3	6 з долу	Йосифом I.	Йосифом II.
4	11 "	русько-	руських
5	7 "	і ще	іще
13	2 "	1875	1877
18	11 з гори	упав	упав був
19	5 "	-купив	-купляв
26	5 з долу	1878	1876
29	3 з гори	віддана	віддала
31	11 "	представництва	представництва
30	4 "	месть	пімста
32	1 з долу	радї	в радї
45	2 "	1855	1853
46	3 "	Головацкого (?) Якова	Головацкого (Я- кова?)
48	2 "	товариство	, товариство
53	13 з гори	після „Львів“ пропущено :	ані сталого ру- ського театру;
54	2 з долу	19	49
61	13 з гори	мов	мові
73	14 з долу	комітет	виділ
76	14 "	обстоятельствъ	обстоятельствъ
85	19 "	минувшин	минувшини
91	16 "	австрійського	австрійського
98	8 "	почети	печатні листи
99	5 з гори	обыхода	обихода
102	2 "	читальню	читальню
104	14 "	Мельничач	Мельничу
115	18 "	161	171
118	6 з долу	віддалено	відділено
119	18 "	136	145
120	19 "	ужн	уже
123	12—13 з гори	господанів	господарів
133	13 з долу	„набитком“	„битком“

IV

<i>Стор.</i>	<i>вірш</i>	<i>надруковано :</i>	<i>має бути :</i>
135	2 з долу	К. Кобринська	Н. Кобринська
138	11 "	а ще	а що
140	3 "	після: І так пропущено:	тепер
142	16 "	Женщин ж	Женщини ж
145	4 "	1815	1845
148	8 "	викоренити	викорениш
153	1 з гори	мовою гідною,	мовою, гідною
159	11 з долу	після „1875 р.“	пропущено „в Борт- никах“.
159	5 "	після „Просвіти“	пропущено „та засід. виділу з $2\frac{4}{1}$ і $7\frac{1}{3}$ 1874 р.
159	3 "	розширення	розширення

Остатнім часом головна увага Русинів звернена на читальні. Нема руської газети, котра би про них не писала; нема мабуть Русина, котрий би ними не займався або бодай про них сяк чи так не думав. Навіть галицькі Поляки, ба й за границею, то дивують ся то й лякають ся, що читальні руські так добре розвивають ся та що їх так багато повстало в таким короткім часі. І справді: коли на пр. в пруській Польщі за кількадесять літ великих заходів повстало та вдержало ся доси заледво 147 *rolniczo-włościańskich kółek* з читальнями, — у нас, за яких 8 остатніх літ повстало поверх 600 читалень і при них більше ніж других тільки кас позичкових, шпіхлірів громадських, селянських та маломіщанських хорів і сільських крамниць! І тепер ще такі товариства повстають у нас раз-у-раз...

Виходило би, що все се нам як з неба впало; що інтелігенції нашій досить було тільки кликнути на нарід, а народови лиш трохи піднятись та взяти ся деяк до діла, — і все-ді пішло нам, як з клубка. Сусіди наші, ба й багато самих Русинів так таки й думають.

¹⁾ Dr W. Łebński: *Kółka rolniczo-włościańskie i rozwój pracy około rolniczej oświaty ludowej w W. ks. Poznańskiem i Prusach zachodnich* (Ateneum 1881, II., III.) i *Kółka rolniczo-włościańskie w Wielkopolsce* (Przegląd Powszechny, 1886, Nr. 6, czerwiec).

А тимчасом воно не зовсім так. Ані тепер у нас не йде так, як би повинно і могло йти, ані до того руху, який у нас тепер по селах, не прийшло без довгих попередніх приготов та таких проб, про котрі тепер мало хто й згадає.

От, хотьби й головна основа теперішнього нашого руху по читальнях — спільність інтелігенції з народом! Кілько то часу треба було на те, щоби у нас виробилась яка-така інтелігенція, а кілько знов на те, щоби вона почула ся руською, зблизила ся до народу, порозуміла ся з ним, і зачала так новий рух, нове житє!

З під Польщі галицька Русь дісталась під Австрію без інтелігенції, без шкіл, без найменшої народної освіти, без ніякого матеріяльного ані морального добутку. Людність руська складала ся тут тільки з поневолених та темних селян, з пригорщі таких же темних та бідних міщан та з ледви письменних сільських попів. Попи сі, в спільній біді, тримали з народом і жили житєм дуже близьким до народного, по більшій часті самі й працюючи коло ґрунту, — та помогти народови вони в нічим не могли, бо й самі були невчені і супротив дідича села безсильні. Више ж руське духовенство навіть не признавало ся до Русинів, стояло за дідичами, і давило та кривдило і сільських попів і нарід.

Аж під Австрією зачали ми поволи оживати. Чоловіколюбні думки французьких учених, що голосили про рівність усіх людей і сим били головно против панщини, — запали були також у голови деяких австрійських володарів, як Марія Тереса, а особливо Йосиф II., великий прихильник народу а противник шляхти й поповітва. Народови нашому зачато звільняти по трохи тягар пан-

щиняної неволі та заводити для єго просвіти хоть які-такі народні школи. Подумано також і про права та освіту руського духовенства. Від р. 1775 зачато приймати й галицьких та угорських Русинів до віденської гр. кат. семінарії, відки вони ходили до віденського університету; а далі, 1783 р. отворено для них у Львові головну гр. кат. семінарію. Року ж 1784 заведено й у Львові університет, і через яких 20 літ (1787—1808) викладано в нім майже всю тодішню науку не тільки по латинськи та по німецьки, але й осібно по русько-церковному¹⁾. Окрім того австрійське правительство підносило в Галичині й середні школи — гімназії, а в браку їх стали й для Галичан на розтвір середні школи на Угорщині.

До шкіл тих та закладів повалили галицькі та угорські Русини всіх станів з великим запалом і вдачаю. Головацкій стверджує, що за одних десять літ під Австрією, тільки Русинів вивчилось у Відні та Львові на докторів богословія, що заняли майже всі богословські катедри на львівськім університеті. Окрім того Русини займали тут і світські катедри. Між тодішніми університетськими професорами у Львові мож було подибати хіба деякого Ормянина, Німця або Чеха — Поляка не було ані одного²⁾.

¹⁾ Про сі виклади див. статью др. Ів. Гарасевича — „О преподаваніяхъ на рускомъ языкѣ въ всеучилищи Львовскомъ, заведеныхъ всеимпериаторомъ Іосифомъ І („Зоря Галицка“, 1851, чч. 61—64). Стата ся написана, як каже автор, „по точнымъ розсмотреніямъ сего вопроса“, т. є. мабуть на підставі університетських актів.

²⁾ Як. Головацкій — О первомъ литературно-умственномъ движеніи Русиновъ въ Галиціи со

Таким чином нарід руський в Австро-Угорщині став у-друге виділяти з себе інтелігенцію. Та тут скоїла ся для нас супротивна біда: і сама наука, і форма, в якій їй з разу подавано в Австрії, могли тільки відчужити сю нову руську інтелігенцію від народу, а бодай зробити їй зовсім безхосенною для народу. Наука бо та йшла тоді майже виключно про богословські справи та на церковний лад, а надто в мові або русько-церковній, або латинській, німецькій, а далі й польській. Виробляюча ся руська інтелігенція намагала зовсім зрівнати ся з латинським духовенством та польською й мадярською шляхтою, і неминуче мусіла набрати ся від них всего незрозумілого та противного для нашого селянина — в бесіді, думках і житю. Сей противнародний нагін занував серед руської інтелігенції особливо від тоді, коли після смерти Йосифа II. (1790 р), австрійське правительство стало тягнути в зад, і латинське духовенство та польська шляхта зачали брати в Галичині верх. Від тоді висше руське духовенство — єпископи й консисторії ще більше стали підлягати польщині. Вони стали покидати тими руськими попами, що вчили ся на русько-богословських виділах, супротив тих, котрі вчили ся на виділах латинських. Бачивши таке, самі Русини потягли на виділі латинські, і русько-церковні виклади на львівським університеті були скасовані. Самі ж консисторії скасували руську мову у себе і в львівській семінарії, заводячи натомісьць латинську та польську. Львівська гр. кат. семінарія, в котрій не-в-довзі не позволено бути угорським Русинам, стала ся, — як каже Головац-

жий ¹⁾, — зборищем єзуїтських облудників та польських перекинчиків, людей без духа й думки, що дбали тільки про своє черево і рушали ся після семінарського дзвінка. Єзуїтсько-шляхетський дух огортав помалу й низше руське духовенство, а наставники єго робили далі своє.

Таким чином в перших десятках літ нашого століття польщина воралась була в житє галицьких Русинів глубше, ніж коли-небудь перед тим, і вони поділили ся на два осібні стани — попів та мужиків, котрі менше розуміли ся і менше навиділи ся, ніж коли небудь.

Та небавом зачало зор'яти і для нашого народу в Австрії. Французька революція з кінця 18. століття, що стрясла основами панщиняного й самодержавного світа в Європі та зазивала й простий нарід до життя, — викликала посередно й між Слов'янами могучий письменський рух до протонародної мови, поезії й життя, до вироблення окремого для кожної слов'янської народности письменства в протонародніх мовах.

Між Русинами сей слов'янофільський рух показав ся найперше та найяснійше на Україні. Там бо наш нарід закріпощений був до решти аж в кілька сот літ після Галичини — в другій половині 18. століття, значить, як раз перед французькою революцією і не багато перед слов'янофільським письменським рухом. Почуте волі своєї особи й праці між народом на Україні від давна майже не затрачувалось. Адже ж і ще в 17. століттю проявилось було воно дуже сильно й грізно в повстаню руського козацтва й народу против Польщі під

¹⁾ Die Zustände der Russinen in Galizien в „Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft“, Leipzig, 1846, чч. 9 і 10, ст. 371. З праці сеї я взяв кілька попередніх і слідуючих даних.

Хмельницьким, а потім ще навіть в кінці 18. ст., в гайдамаччині. І не диво: на Україні до самого 1775 р. стояло гвіздо русько-української вільности — козацька Запорозька Січ, котру аж того року зрадою зруйнувало російське правительство. Тим то думки, подібні до думок французької революції — думки про рівність усіх людей, ще в кінці 18-ого і початках 19-ого столітя самі з себе широко носили ся між нашим народом на Україні. Нарід тямив ще своїх вільних та відважних козаків, сам не раз увесь хотів стати козаками; тямив добре, коли ще не робив панщини, і знав про ту свою красшу бувальщину богато чудових пісень та оповідань, в чудовій українській мові. Отже під впливом сих думок, поновлених думками французької революції та письменського слов'янофільського руху, — світлим та щирим Українцям дуже навіть легко прийшло зрозуміти, що їм діяти. Вони й не задумуючи ся пристали до русько-українського мужика: стали записувати єго пісні та розвивати в єго мові русько-українське письменство.

Ще жвавійший рух настав у початках 19-го столітя між Поляками. Тямуца частина польської інтелігенції взяла ся громадно до науки та звернула ся до бувших під Польщею народів, шукаючи або в них самих сильнішої, ніж була польська шляхта, опори для Польщі, або хоть в їх житю здоровішої поживи для польського письменства. Таким чином повстали небавом великі польські поети, писателі й учені, і польське письменство розвилось небавом так, як ніколи перед тим. Рівночасно приготовлялись Поляки й до повстаня против Росії. Воно й зірвалось у Варшаві в листопаді 1830 р. і зрушило й галицько-руську молодіж — семінаристів у Відні та Львові. Пішли горячі спори про те, чи йти пома-

гати Полякам, чи що іншого робити? Варшавське повстанє тягло ся аж до осени 1831 р., і весь той час вандрували тудя з Галичини Поляки, ба й Русини.

Записаний 1829 р. на філософію (теперішна 7—8 кл. гімн.) у Львові і яко будучий слухач богословія прийнятий рівночасно до гр. кат. семінарії на удержанє, та того-ж таки року з неї прогнаний Маркіян Шашкевич слідив пильно за всіма сими письменськими та повстанськими рухами; зважив їх добре в своїй голові і вже 1831 р. загадав велике для руського народу в Галичині діло¹⁾. Він познакомив ся з слухачем I. року філософії, Яковом Головацким, що також займав ся словянськими справами і ще в гімназії записував руські народні пісні, — і заявив єму, що він Русин, що молодим Русинам доконче треба оснувати тайне товариство, вправляти ся в руській народній мові, заводити її і в розмовах серед руської інтелігенції, підняти дух народній, просвіщати нарід і, супротив польщини — завести в Галичині руське письменство в мужицькій мові.

Головацкий познакомив Шашкевича з своїм товаришем Іваном Вагилевичем, також слухачем I. року філософії, і від тоді ся, як їх жартом назвали, „руська

¹⁾ Див. Як. Головацкого -- Воспоминаніе о Маркіянѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ (Литературный Сборникъ, 1885, I, ст. 10—36) Цінні дані про відродини галицьких Русинів у Волод. Коцовського — Жите и значене Маркіяна Шашкевича и въ додатку матеріялы и замѣтки до генезы руско-народного вѣдрожденя въ Галичинѣ“ (Львів, 1886), а також „Введене“ до III. т. „Руской Библиотеки“ (Творы Маркіяна Шашкевича, Ивана Вагилевича и Якова Головацкого), виданого 1884 р. „Академичним Братством“ у Львові.

трія“ стала спільно думати й працювати для руської народної справи. Найсміливіший з них, Шашкевич, організував небагом із філософів та семінаристів більше товариство, до котрого належали: Лопатинський, Илькевич, Іван Головацький, Бульвинський, Острожинський, Покинський, Урицький, Минчакевич, Кульчицький, Охримович, Гадзинський, Білинський, Козанович і інші. Вступаючи до товариства, вони мусіли подати руку і заявити чесним словом, що обіцяють до смерти працювати для добра народу та відродін руського письменства в мужицькій мові. Окрім того, Шашкевич приладив чисту книжку (альбум) „Руську Зорю“, де кожний товариш мусів вписати руською скорописю власне ім'я й прізвище, а також додати який віршик або приказку. Острожинський написав: Час вже Ляхам перестати, а Русинам зачинати. Слова сі можна вважати за поклик галицько-руських починів загалом, і вони показують, що від самого початку найбільше підбивав галицьких Русинів до свого власне рух польський.

Провідник сего нового руху, М. Шашкевич без упину вводив свої думки в жите. Скінчивши філософію і ледви-не ледви прийнятий назад до семінарії, він старався вводити руську мову не тільки в приватних розмовах між семінаристами, а й в публичних промовах і проповідях. Супротив польського революційного руху, що наплив до Галичини після впадку варшавського повстання і грозив захопити й нашу молодіж, старшина семінарська постановила була устроювати в ряди-годи в семінарії урочисті бесіди до всіх семінаристів про обовязки підданих супротив цісаря. Бесіди такі, котрі виголошували старші, спосібніші семінаристи, говорено зразу по німецьки, по латинськи та по польськи. 1833 р. Шашкевич кинув між семінаристів думку, для чого би

не говорити тих бесід в руській мові народній ¹⁾. Старшина семінарська пристала на се, і Шашкевич перший сказав таку бесіду по руськи. Бесіда подобалась семінаристам незвичайно, і в них вступив руський дух. Семінаристи остатного року дали собі слово, що й проповіді в руських церквах у Львові будуть від тепер говорити по руськи. „Плешкевич перший, — говорить Головацкий, — приладив руську проповідь для міської (волозької) церкви — та дивить-но, яка була сила упередження й звичаю! Проповідник вийшов на казальницю, перехрестив ся, сказав словянський текст і, поглянувши на інтелігентну публику, не міг промовити руського слова. Зовсім збитий з толку, він узяв зошит і заікуючись перекладав свою проповідь на польське та ледви йійі скінчив“. Семінаристи рішили, що у Львові годі говорити проповідей по руськи, хіба по селах, та Шашкевич таки доказав свого: трохи пізніше він ще з двома своїми товаришами, Николю Устіяновичем та Величковським голосять у трьох львівських церквах рівночасно руські проповіді. Від тоді, мало-помалу й другі попи зачинають говорити проповіді по руськи не тільки по селах, а й по містах.

Ще жвавійше йде Шашкевич наперед у головнім завданю свого життя — в розвою руського письменства в мужицькій мові. Спільно з Головацким, Вагилевичем та другими товаришами він збирає руські народні пісні, щоби взнати добре руську мову й світогляд руського

¹⁾ Досить характерно для руського руху в Галичині, що вже перший великий его будитель зачав свою діяльність сею темою. Зрештою систематична проповідь австрійського цезарізму йшла між руським духовенством Галичини від самого того часу, коли Галичина підійшла під Австрію. Перед тим так само було між русько-угорским духовенством.

народу. 1833 р. Поляк Залеский видає у Львові свій збірник польських і руських народніх пісень. Товариші, котрі від себе дали туди пісні, гордились тим, що Залеский ставить руські народні пісні више польських, та розлютились за те, що руські пісні надруковані були в тім збірнику поміш із польськими, та ще й латинськими буквами¹⁾, і що Залеский висказав ся за тим, щоби Русини і в письменстві тримались Поляків. Наперекір сему 1834 р., товариші рішили видати руський народний збірник, похожий на той, який ще 1827 р. видав був Українець М и х а й л о М а к с и м о в и ч. Збірник сей мав називати ся „Зоря“ і складати ся з руських народних пісень, власних віршів та оповідань у народній мові і перекладів із чужих — словянських — мов. Між іншим мала там бути поміщена статя Шашкевича про Хмельницького, котрого образок мав також красувати ся в „Зорі“. А коли уряд цісарський та львівська консисторія не дозволили видати „Зорі“, Шашкевич того ж таки, 1834 року немов похопивши ся, зложив віршик в честь тодішнього австрійського цісаря Франца І., котрого 66-ті роковини народин задумала обходити урочисто львівська гр. кат. семінарія. Се перший у нас вірш в мужицькій мові. Задля своєї поетичної краси та живої мови, вірш сей незвичайно подобав ся не тільки в семінарії, а й в загалі в Галичині. „Въ тѣй малѣй пѣсонцѣ, — каже автор статі „Молодая Русь“, запевне Устиянович, — ѓт-

¹⁾ Супротив змагань Залеского, а далі й Русина о. Лозинського ввести для Русинів латинські букви, Шашкевич написав 1835 р. працю п. з „А з б у к а і а б е с а д љ о“, котра була надрукована в Перемишлі за гроші, зложені руськими академіками та семінаристами, і в 3000 примірників розіслана на всі боки східної Галичини. Книжка ся також будила галицьких Русинів до життя.

бивъ ся, якбы въ величавомъ образѣ высокій духъ и глибоке неерѣвнаное чувство того молодця. Заспѣвавъ бнѣ въ нѣй по святоруску, заспѣвавъ зъ широкои украинскои груди: взбивъ ся соколомъ по надѣ днѣстряньскія нивы, и взнѣсъ собою въ короткомъ але высокомъ возлетѣ руское слово въ нечаеміи свѣты. Якъ блискавицею шибла тая мала пѣсня по землі Галича и розмноживши ся въ тысячныхъ перепискахъ (печатано ю ачейже тѣлько въ 300 оттискахъ) и трафивши кождому до серця розсвѣтила яснѣйше цѣль народнои житя; и стала ся, кругло сказавши, основнымъ звукомъ для молодыхъ письменникѣвъ Галича¹⁾“.

„Руська трійця“ таки не покидає своєі думки — видати руський збірник, і він виходить 1837 р. в Пешті п. з. Русалка Днѣстрова, за гроші старшого руського патріота, Николи Верещинського, дірктора головної міської школи в Коломиі. Се перша у нас книжка в руській мужицькій мові — угольний камінь галицько-руського письменства.

Та „руська трійця“ іде ще далі: ще 1834 р. в згаданім семінарськім товаристві рішено іти між нарід, щоби його пізнати. Головацкий зійшов пішки цілу східну Галичину й угорську Русь, збираючи тілько пісні, а Вагилевич проповідав при тім і самопізнанє народне. Найдалі з них пішов знов таки Шашкевич, бо став працювати і над народною просвітою. Він переклав на руську мужицьку мову частину євангелія і уложив першу руську читанку для молодіжи в мужицькій мові, а окрім того укладав для нарѣду й проповіді церковні в тій-же мові.

В слід за Шашкевичем видав Йосафат Кобринський теперішній старенький уже парох Мишина, в коломиї-

¹⁾ Зоря Галицка, 1850, ч. 38.

ськім 1842 р. у Львові для народу дуже розумну книжочку п. з. Спосібъ борзо выучити читати, котра й тепер ще могла би придати ся для тих наших неписьменних читальників, що хотіли би скоро вивчити ся читати. Того ж таки року видав І. Кобринський і другу важну просвітну книжочку — „Букварь новымъ способомъ уложеный для домашной науки“. В сих учебниках у-перше введено т. з. звуковий спосіб та красше письмо, т. зв. гражданку, замість церковних букв¹⁾.

В загалі Шашкевич бажав через спільне з Українцями руське письменство з одного боку прихилити інтелігенцію руську до народу, а з другого боку дивинути нарід руський в просвіті. Він стояв за самостійний розвій руської народности, тільки ж думав, що розвиваючи своє осібне письменство, Русинам треба тримати спілку з усіма Слов'янами, т. є. був слов'янофілом-федералістом, як і його товариші. Особливо ж був Шашкевич переконаний, що в праці для народу Русинам треба йти спільно з польськими народовцями чи демократами, хоть мабуть противний був таємним змовам, що змагали до повстаня. Ще глибоше був про се переконаний Вагилевич, котрий мало що не проповідував між руським народом бунту против Австрії й панщини, як се робили щирійші польські демократи. В загалі просвітні заходи М. Шашкевича таки йшли посередно против панщини, при котрій неможлива була ніяка народна просвіта. Та не солодко прийшли молодій Русі ці щирі заходи.

Ще 1834 р. коли товариші думали видати „Зорю“, назначений правительством для світських руських книжок

¹⁾ Коцовський, Введене, стор. XXVIII. та Іван Левіцький — „Галицько-руська Бібліографія“, 1887, вип. I. ст. 21, 22.

цензор, Русин, о. Венедикт Левіцький, професор богословія у Львові, не дозволив, щоби книжка була друкована, через те, що зложена була в мужицькій мові та написана фонетикою ¹⁾. Окрім того не подобався мабуть і зміст — наскрізь світський та ще й прихильний мужицтву. Та на сім не кінець. Поліція звернула увагу на товаришів, і за кілька днів у Шашкевича зроблено строгу ревізію. На щастє особи його не ревідовано, а то, як би були найшли в кишені „Руську Зорю“ зо списом товаришів та з покликами, — певне би були пропали всі, бо правительство було би переконане, що виловило небезпечне тайне товариство. А так сім разом скінчило ся на тім, що авторів „Зорі“ поставлено під строгий поліційний догляд; коли-ж Вагилевич пішов на вакації між нарід, його арештовано і відставлено шупасом до дому та наказано, щоби не волочив ся по селах та не бунтував народу.

Рукопись „Зорі“ окрім статі Шашкевича про Хмельницького, котра десь запропастила ся, — переписану Головацким передано сербському патріотови й письменникови Гр. Петровичу, й попрошено його, щоби в Пешті, де була вільніша цензура, займив ся друком книжки, котру з „Зорі“ Шашкевич перезвав на „Русалку Дністровую“. Петрович зробив сю прислугу Русинам, і 1837 р. увесь наклад „Русалки“ висланий був у сю половину Австрії, іменно 100 примірників до Відня, а решта, т. є. 900 примірників до Львова, на руки Головацкого.

¹⁾ Товариші приймили правопись фонетичну на те, щоби тим різче відзначити руську мову від других словянських. Шашкевич і Вагилевич були переконані, що найліпша для Русинів була би фонетична правопись сербська — така, яку потім від 1875 р. приймили русько-українські видання „Громада“ й „Громадській Друг“.

Та з сего знов вийшов не малий клопіт для товаришів. Ще перед тим демократам польським повелось було звербувати до тайного товариства 10 руських семінаристів для повстання против Австрії і, як їх запевнювано, против панщини. Та їх молодечий революційний запал швидко минув ся без сліду: вони скінчили богословіє, поженились і попували собі спокійно. Тільки ж на лихо, один із них, Дезідерій Гречанський, бувши попом в Бережанах зійшов з ума на тім (характерно!), що задумував головну зраду. Він пішов до бережанського старости, наговорив сам на себе і видав всіх своїх шкільних товаришів: Минчакевича, Кульчицького, Крижановського, Покинського, Гадзинського й інших. Їх арештовано — митрополит руський, Мих. Левіцький з переляку зараз же скинув їх з попів і видав їх головою цісарському суду для строгого покарання. Суд засудив їх на много літ тяжкої вязниці в Шпільбергу — тоді пеклу для політичних переступників. Були се смирні, невинні лкде, з котрими зносила ся „руська трійця“, і декотрі з них прислали були народні пісні для руського збірника, через що Шашкевич помістив їх прізвища в передмові до „Русалки“, котра надійшла до Львова як раз в часи великої тривоги в східній Галичині з powodu згаданого процесу. Сего було досить львівській поліції. Вона й виступила против „руської трійці“, як против головних зрадників, що-ді були в змові з арештованими. На щастє, цензор о. Левіцький, — що в душі мав бути навіть прихильний руському рухови, — виміг на правительстві, щоби слідство з винними зробила сама семінарська старшина. Надто Головацький, умівши найліпше виговорювати ся, взяв усе на себе. Трійцю помилували через те, що не знала, що в Австрії інше печатне право, ніж на Угорщині. Тільки ж саму „Русалку Дністровую“

опять строго заборонили, і всі єї примірники відвезли на сховок до св. Юра.

Так засуджено на смерть руське письменство, котре, видно, ненаручне було і для австрійського правительства. Се прямо висказав в увазі про авторів „Русалки“ тодішній директор львівської поліції, Пайман: „Wir haben mit den Polen vollauf zu schaffen, und diese Tollköpfe wollen noch die todtbegrabene ruthenische Nationalität aufwecken! — У нас по горло клопоту з Поляками, а єї дураки хотять воскресити й за-мертво поховану руську народність“.¹⁾

Св. Юр поступав при тім рука в руку з правительством. Ба, тому „осячому гніздови“ і того було за мало: воно й далі не попустилось авторів „Русалки“ і всіх прихильників нового руського руху. Головацкого й Вагилевича, котрі скінчили семінарію 1839 р., митрополит Левіцький не хотів висвятити, іменно Головацкого вдержав так чотири роки, а Вагилевича, що нікому не любив кланяти ся, аж сім літ. Та й то видумав був для них якусь осібну гр. к. інквізіцію: два попи мусіли під присягою зложити до протоколу, що вони не належать до тайного товариства, не грають в карти, не пють, не курять і т. і! Від Вагилевича ж митрополит виміг ще й письмо, що не буде нічого писати ані друкувати, ані в краю, ані за границею!!²⁾ Головацкий шукав помочи між іншим у Гр. Яхимовича, тодішнього ректора семінарії у Львові. Головацкий щиро розповів єму про свої думки й наміри для руської справи, та даремне: Яхимович зрік ся всякої помочи, сказав, що все зале-

¹⁾ Як. Головацкий — Лит. Сбор. 1885, ст. 37.

²⁾ Zustände den Russinen, ст. 372—373. Лит. Сбор. 1885, I, ст. 37.

жить від поліції й правительства, і відправив Головацького до адвоката. „Мій професор, мій ректор, мій отець духовний, — думав собі по дорозі Головацький, — не може мені порадити — безсердечний!“¹⁾

Нарешті висвячено обох. але й потім консисторія не дала їм супокою. Головацького дали до Микитинець, коло Коломиї, під опіку Пістиньського пароха, митрополичого свояка, о. Левіцького. В тім закутку пробув Головацький від 1843 до самого 1848 р. Вагилевича за-пхано ще в гірший закуток — в стрийські гори, а ще й після 1848 р. консисторія допекла єму так, що мусів перейти на віру лютерську, а врешті стати світським чоловіком та заробляти на нужденний кусник хліба у Поляків і своїми многученими працями підносити че-ське та польське письменство, коли єму свої не дали ди-хати. Умер майже з голоду, 1866 р. Шашкевича, правда, висвятили якось ще 1839 р., але гонили його по мізер-них місцях; яко щирий прихильник народу, він не міг здирати бідних людей; а цісарська каса довгий час не виплачувала єму пенсії, так що нераз при-ходило ся голодувати.²⁾ Не ліпше було й з Устіяновичем, що слідом за Шашкевичем, 1836 р. написав був віршик в руській мужицькій мові п. з. „Слеза на гробі барона Гарасевича“. Правительство взяло його за се за небезпечного політичного переступника, у него зроблено ревізію, думано не висвятити разом із Шаш-кевичем і другими, він мусів протоколярно оправдати

¹⁾ Лит. Сб. 1885, ст. 41.

²⁾ Див. лист сестри покійника, Юлії Сметанової в „Зорі Гал. 1860“, ст. 491.

ся, — та й то даремне, бо, яко непевного чоловіка, його держали під доглядом поліційним до самого 1848 р.¹⁾

Духовенство руське в загалі не любило ані справи „руської трійці“, ані їх самих. Шашкевич, Головацький і Вагилевич були люде світлі й поступові, не мали в собі нічого попівського, і не тільки думками, а й учинками йшли різко против загалу галицько-руського попівства, против его неруських та противнародніх думок і звичайів. Можна сказати сміло, що заходи „руської трійці“, се була перша в Галичині революція против загалу руського духовенства, особливо вишого, у котрого й переклади з св. письма на мову мужицьку були ділом безбожним²⁾. То само значили ті заходи й для польської шляхти та полякуючого тоді цісарського правительства. Тодішній директор львівської поліції Пайман, — як звісно, права рука намістника, — сказав про Шашкевича, коли сконфісковано „Русалку“: „Wenn ihn seine Hand juckt, so soll er das schmieren, was zu seinem Stande als Pfaffen gehört. — Коли його свербить рука, то най же маже те, що належить до его попівського стану.“³⁾

Переслідувані правительством і св. Юром, висміяні або незавважені загалом руської інтелігенції, ближші й дальші товариші розсіялись по краю, зірвали з собою майже всякі зносини та віддали ся тузі й печалі, незвіривши навіть, чи варто що те, до чого вони були взя-

¹⁾ Изъ автобіографіи Н. Л. Устыяновича (Лит. Сб. 1885, I, ст. 44).

²⁾ Суть сеї революції пояснив гарно І. Франко в „Молоті“, 1878, ст. 81—93.

³⁾ Головацькій, „Слово“, 1879, ч. 29.

ли ся.¹⁾ З жури та нужди Шашкевич умер 1843 р., в цвіті літ, на 32-гім року житя, пролежавши пів року в ліжку. В слабости він був осліп і оглух. До самого останку надіяв ся ще покійник, що дістане з каси гроші і зможе поїхати в гори на жентицю, до Н. Устіяновича, та не діждав уже побачити ні гір, ні грошей із каси!²⁾.

Товариші не обізвали ся ані словом. Один тільки Устіянович не видержав з болю після втрати друга, і написав на єго скін пісню, въ котрій звеличав покійника. Та як тоді упав руський дух, видно найкрасше з того, що й Устіянович не посмів обізвати ся публично по руськи, і написав той свій вірш по польськи!

Про житє ще одного такого мученика, о Стеф. Григоровича, що якимсь чудом кинув ся до практичної просвітної діяльности в народнім напрямі ще перед Шашкевичівським рухом, дивіть у „Вѣстнику“ (1850, ч. 93) статью И. В. — Ст. Григорович родив ся 1787 р., висвятив ся 1815 р., і був попом у Залучи над Черемошем, коло Снятина в Коломийськім, де й умер 1845 р., не дочекавши ся волі. Він звернув увагу на сільську молодіж, завів при єй помочи школу 1825 р., де з разу сам учив по руськи читати, писати, числити, релігії, біблії, толкував по народному євангелія, вивчив гарно нотного церковного співу і христяне стояли там у церкві з книжками

¹⁾ Ось як пише про се М. Козанович: „Ты (Шашкевич) зажегъ еси огонь въ моей груди, который лише гробовая персть загасити возможеть! — Но отколи невинну доню твою (Русалку) зачали поругати, смагати и гонити родимцы! отъ тогда я попалъ въ тугу, и мои чувства сокрылись въ болестномъ сердцю, а отдаленый свѣтами отъ тебе, зостался безъ потѣхи, роду и друга“. (Вѣстникъ, 1852, ч. 38).

²⁾ Зоря Гал., 1860, ст. 491.

в руках.... Утомивши ся, він поручив се діло спосібному дякови, та трьох дяків одного по другім дідич віддав до війська. Григорович оянь узяв ся за діло сам та працював так до смерти. Між іншим закупив він усі руські книжки, казав їх читати перед старими. Почуте права рідної мови змогло ся небавом в цілій громаді так, що ще в 30-х роках вона посилала жалоби до губернії тільки по руськи (і то зовсім по народному та фонетичною правописю. Див. одну таку жалобу за школу в „Ділі“ 1884, ч. 26). Послухаймо ж тепер слів наочного свідка, щó Григоровичеви за те було. Вони малюють наші стосунки перед 1848 р. так, як би я їх сам не міг намалювати! „Доминія ненавидѣла его, что училъ ей подданныхъ читати и писати, называно его возмутителемъ народа, оклеветано и чернено его передъ правительствомъ духовнымъ и свѣтскимъ, гонено, творено пакости, не давано ему челяди удержати въ дому, дяка при церкви, забирано бо ихъ до войска. Никто не хотѣлъ наймити ся у него, господарство его малое — и то пропадало, заправлено ему житіе жолчію... Что скажетъ потомство на тое, якъ услышитъ, что многія повелѣнія властей прывывали духовныхъ учреждати училища, а коли такій одинъ найшолся, что то совѣстно въ дѣло ввести старался, то горко за тое гоненьъ былъ? Что скажутъ на тое, якъ услышатъ, что на паперѣ челоуѣколюбивыи законы и многочисленныи школы находились, а по краю невѣжество, темнота владѣла? Благодарите Богу потомки, что не видите владѣнія лицемѣрства, не будете оглядати очима вашими насилій и мерзостей, которыхъ допускали ся сынове міра сего во счастіи своемъ.... Григоровичъ стоялъ во своемъ часѣ безъ прикладу. Его смутна судьба отстрашевала всѣхъ отъ учрежденія школъ и ученія дѣтей, никто не хотѣлъ ити въ слѣдъ

за мужемъ, которого гонено за вѣрное исполненіе должностей; да нашли поводъ оправдати свое нерадѣніе въ томъ дѣлѣ, показуючи на того мужа запознаннаго; да называли его стремленіе неразумѣмъ, упрямствомъ; его самого *insensatum Galatum* (?!). Памятаю, якъ нынѣ, что коли мнѣ разъ оповѣдали, якъ его зватный старшій публично укоряль, якъ ему доѣдали, и что онъ при посѣщеніи каноническомъ (Левіцького, від 1818 р. митрополита) слышати принужденъ былъ, то видѣль я на лица его великій смутокъ, великое негодованіе, онъ глибоко чувствовалъ образу. Но былъ онъ мужъ сильний, несчасіе не могло преодолѣти его духа; — я видѣль, якъ вскорѣ чорна хмара съ его лица сгубила ся, и онъ вышогоженный ухватилъ мене за руку и сказаль: Богъ батько, ему да будетъ слава, не уставаймо въ дѣлѣ нашемъ, творимъ добро, допока день: зло минеться, добро будетъ“. — Вічна ж память тобі, чесний робітнику на народній ниві!

По всіх сих подвигах, осяче гніздо і всі інші вороги руського народу могли тішити ся, та далі ступати по дорозі шляхетчини та церковщини.

Та, ба: не так то легко вбити живу справу!

Сим разом найбільше їй поміг Як. Головацкій. Найшовши і в Коломийщині добрих сусідів і прихильників Маркіянових — Йосифа Сокольського з Хімчина, що купував словянські книжки і передплачував Йордана „Jahrbücher“, далі о. Кирила Блонського з Шешор, а особливо Верещинського в Коломії, з котрим дуже часто сходив ся, — Головацкій опять бере ся до діла. Не мавши волі в Галичині через те, що на цензора руських книжок безпосередно впливало „осяче гніздо“¹⁾ Головацкій удає ся до Відня і сховавши ся за свого

¹⁾ Zustände, і т. и, ст. 371.

брата, Івана, світського чоловіка (що також безневинне сидів 5 місяців в тюрмі), видає 1846 і 1847 р. дві книжочки „Вѣнка Русинамъ на обжинки“, де передруковує майже всі праці Шашкевича з „Русалки“²⁾. Того самого, 1846 року Головацкий зробив для нового руху ще більше. Самота сільська, — як сам повідає, — та невдачі й лиха доля сильно впливали на него, а сусіди доливали олію до такого настрою. Він болів над невдачами товаришів, обурював ся на руських проводирів, лютив ся на ворогів руського народу, і в такому стані написав 25 юня 1846 для липських „Slavische Jahrbücher“ статтю п. з. Die Zustände der Russinen in Galizien підписавши ся Гаврило Русин і додавши, буцім то стаття писана на руїнах Галича.

Тут Головацкий показує причини впадку галицько-руського письменства, і бачить їх: в недостатчі поряд-

²⁾ Брат Головацкого післяв був один примірник I т. „Вѣнка“ митрополиту Левіцькому і написав чемне письмо. Митрополит прочитав письмо. „Вѣнка“ ж не приймив і написав на пакеті власноручно: Wird nicht angenommen. II т. „Вѣнка“. Іван Головацкий посвятив православному сербському патріарху Раичичу, котрий посвятив приймив і прислав 500 гульденів на друк. На I т. „Вѣнка“ дав гроші бувший кандидат на грецький престол, князь де Люкка. Так само поступив собі Яхимович з виданим Илькевичем (у Відні, 1841 р.) збірником руських пословиць. Префект львівської семінарії о. Михайло Малиновський, мужицький син, що дуже був прихильний новому руському рухови, показав ту книжочку ректорови. Яхимович переглянув збірник, дещо прочитав, та ні за що в світі не хотів купити. „Nie mogę i nie mogę, — твердив він, — dla tego nie mogę, bo nie chcę“. Яхимович, як видно, тоді навіть не говорив по руськи, а як конче було потрібно, то підписував ся Гахѣмовъчъ, значить, у власнім підписі робив аж три похибки. (Див Головацкій — Лит. Сбор. 1885, 40—41).

них провідників, якогось осередка й органічного звязку поодиноких частин Русн, політичного й релігійного, — в браку потрібної моральної сили у руської інтелігенції, знання, любови до вітчизни й пожертвованя. Нарід роздроблений, придавлений, без самосвідомости спить собі спокійно, его ж провідники винародовлені й чужі єму, а правительство дивить ся на се багно байдуже, і посередно заборонює всякий рух, що міг би спячого збудити.

Затим показує Головацький, в яким мізернім стані підійшла руська народність під Австрію та кілька їй нашкодили ся власні єпископи. Далі говорить про відродини Русинів під Австрією — про введенє шкіл та закладів, в котрих однакo вчено Русинів усяко: по польськи, по німецьки, по латинськи, по грецьки, по єврейськи, по халдейськи, по італіянськи — тільки не по руськи! Ще далі розказує про змаганє вишого руського духовенства до шляхетства й латинства в часи реакції, після смерти Йосифа II.; про вигнанє руської мови з львівського університету, консисторії й семінарії; про недопуст угорських Русинів до генеральної гр. к. семінарії мимо того, що власне ся семінарія виробляла добрих австрійських патріотів, котрі тим духом наповнили й нарід. Затим іде бесіда про величезний вплив польського письменського руху на споляченє руської інтелігенції, особливо вишого руського духовенства, котре навіть гордило ся тим, що пише мовою шляхти, а не мовою своїх овечок — мужицтва. Сему помагали й цісарські урядники В урядових письмах і друках уживали вони в Галичині мови польської, німецької, часом навіть жидівської, на Буковині — мовя німецької й волоської, тільки не руської.

Далі Головацький доторкає ся „осячого гнізда“, котре вважає за настоящу причину нерозвитку галицьких

Русинів, за головне жерело їх духового завмираня. Св. бо Юр ставить скрізь письменству руському перешкоди, між іншими й тим, що впливає безпосередно на цензора руських книжок, котрий часто радить ся митрополита. Так не позволено печатати по руськи статью Лямартена „Про обовязки духовного стану“, котру переклав світський чоловік по церковно-словянському, і то після польського перекладу, що появив ся в кравії часописі. Окрім того, за яких 10 літ не позволено цілий ряд найневинніших статей, по більшій часті перекладів, як напр. Мужик яко міліонер (опера з німецького), Розправа про те, як облічують Словяне грецького обряду Великдень (також з німецького), Біблійна Історія (з німецького), — уривок з Конрада Валленрода (з польського перекл. Падура), его ж вірш до Дніпра, переклади з Анакреона (!) й Карпінського, Зоря альманах, Йос. Левіцького Руська Ортографія, его ж II. лист про руське письменство, Історія Галичини, Гарасевича Історія руської єрархії, Лозінського Руська граматвка і т. д. і т. д. При такім притиску єрархії, — думає справедливо Головацький, — котра засуджує найсмирніші в світі статі, котра не статью, тільки єї автора, его особу оцінює, важить, підозріває — не можливе ніяке письменське жите через те, що автори не знають, що й як писати, і знеохочують ся. Ба коли навіть статі пощастить ся видержати таку цензуру, то й в такім разі тримають її по три-чотири роки...

Митрополит винен, що прихильників руської народної справи мучено й мучать тисячними способами (наводить ся примір з нещасним Вагилевичем). Св. Юр в загалі над міру підлягає польській шляхті, викликає незгоду між дідичами а низшим руським духовенством, з котрим обходить ся майже деспотично. Від тоді го-

ловно впала повага нашого духовенства перед народом тим більше, що він ніколи не чув від митрополита руського слова, хоть митрополит не шляхтич, а простий попович. Митрополит заповів десь зложений руським духовенством на його руки фонд для народних учителів; теряє своїх 28 тисяч річно між іншим на таке, про що й казати сором; кілька разів перешкодив внескови, щоби пасторальне богословіє й катехитику духовним кандидататам, а пояснюване св. письма й духовну науку й т. і. руським семінаристам у Львові викладано в руській мові. В додатку, сій менажерії митрополит заборонив читати всякі книжки.

„Сумно то для народу, — повідає після сего всего Головацкий, — коли негідні люде чужої народности его народність топчуть ногами; але далеко, далеко сумнійше, коли виродок поре грудь власної матери. На жаль, мусимо се про наш нарід сказати; ховає він в своїм лоні за много такого гадя, таких духових дусетелів народности, що варті повного безмертя, тільки ж біля Герестрата, бо святиня народности дорожша, тисячу разів дорожша, ніж святиня Діянн“. (Ст. 373).

Отсе головні причини нерозвитку галицьких Русинів. Побічні — ті, що доктори й професори Русини нічого самі не починають, дивлячись на свою старшину, а з рештою боять ся стратити хліб.

Далі Головацкий доторкає шкільництва. — „Чому, — питає він, — так тяжко заводити народні школи і чому не приносять настоящего пожитку ті, що вже є? В школах трівіяльних, котрих по місточках є багато, хоть і далеко ще не досить, учать по німецьки і по польськи, нігде по руськи, хоть далеко більша частина зобовязаних до школи дітей і майже всі дотичні громади — руські“. А повстали ті трівіяльні школи по мі-

сточках ось як: „Після високої постанови приїздить, приміром, краєвий декан обр. лат. і який небудь окружний комісар в містечко чи в село; місцеву старшину і руські громади скликають разом, і окружний комісар звіщає їм лячну новину, що прийшла постанова, щоби в їх селі була заведена німецька школа“, — в котрій-ді будуть учити тільки по німецьки, — „і що кождий мужик, що має діти, муєть їх тудя посилати. Перелякані перед знімченем мужики скрикують з тривоги, що радо все зроблять і заплачуть, аби тільки світла комісія відвернула від них се лихо. — Після довгого, про око, ваганя, дозволяє врешті комісар ласкаво на те, що громада обовязує ся платити контрібуції по 10—20 кр. річно від кождого числа дому, а громада ще й прерада з такого невеличкого викупу. Тоді робить ся документ, що громада Н. Н. добровільно обовязує ся платити тільки й тільки для удержаня школи трівіяльної в містечку Н. Імена письменних війтів підписують ся без церемонії, і таким чином обовязують ся до того 2, 3 й 4 милі віддалені від містечка громади. Коли се стало ся в цілім окрузі, о. декан діставав декрет похвальний, комісар висше місце, а бідний нарід — непотрібний тягар на плечі, бо ніяк не міг посилати так далеко свої діти до школи, коли тимчасом навіть близші села онимали ся повірять їх на пів-німецькому учителеви. Таким чином у школах тих учились тільки панські та жидівські діти“. Тепер громади руські бажають закладати парохіяльні школи з руською викладовою мовою, та латинська консисторія не дозволяє, бо вшав би фонд на міські школи, а руська консисторія мовчить. На жалоби громад руських віденьське правительство питає консисторію, а ся відповідає, як їй видить ся — і все йде по старому. Духовенство та урядники цісарські несприхильні народній

просвіті. „Урядники самі кажуть: що-ж робити муть наші діти, з чого будуть жити, коли ще й мужик вивчить ся читати й писати? Він і так уже надто розумний“ ¹⁾).

О тим то й треба, — думає Головацький, — під-

¹⁾ Про нерозвиток шкіл народних в Галичині перед 1848 р. шкільна комісія збору руських учених у Львові в 1848 р. ухвалила ось що: „Причина, що училища бть 1815 року такъ мало успѣли, находится якъ и во всѣхъ народахъ во обще, такъ и у насъ почасти въ народѣ самомъ. еднакъ найббльше въ тѣмъ, що мы не мали ни засобу для учителей, ни будынкѣвъ учильныхъ, ни ко ученію молодежи способныхъ учителей, що наші священники при своимъ частымъ переселенію, лихѣмъ утриманью и трудахъ господарскихъ не мали и духа народнаго, що книгъ ко обьученію юношества руского не было потребныхъ и ихъ тяжко было спроваджувати; тоже не учено такихъ предметѣвъ, которіи бы народъ нашъ заохочували и матеріальную корысть приносили, найббльше же дѣдичи ставляли ученію перепони Словомъ, причины были во злѣмъ системѣ правительства“. — Урядники цісарські помагали дідичам, хоть про око старались замазувати справу. „Ми памятаемъ іще. — ние якийсь очевидецъ в „Науці“, — як австрійські комісарі, проїздячи по краю в шкільнихъ справах, на питанє: чи е у васъ школа? діставали звичайно відповідь: „Е, пане комісар, в школі дьяк сидить — „А діти учать ся?“ „Де їмъ теперъ учити ся! Котрий підросте, то пан в рекрути віддасть. „На що, — говорить, — мені ученого, аби супліки (скарги на пана) писав? Іди в цісарі, там будешъ капралемъ!“ — „То в школі нема школярівъ?“ питавъ комісар. „Нема!“ — „Zum Teufel holen! In jedem Dorfe eine Schule und keine Schüler! Das ist eine wahre polnische Wirtschaft! — Що за біс! В кождім селі школа, а нема учеників! Се справді польська господарка“ („Наука“, 1878, ч 5, ст. 200—201) — Після виказу числа учеників в 10 округахъ Галичини, в трьохъ остатніхъ рокахъ передъ волею було в народнихъ школахъ учеників обр. лат. 4262, гр. кат. т е. Русинів — 1282! (Зоря Галицка, 1850, ч 18).

нести у Русинів середній стан, увільнити нарід від жидівських п'явок, бушованя неморальної бюрократії, канцелярщини та від притиску шляхти. Звертаючись про те до віденського правительства, чи радше до самого цідаря, Головацкый кінчить до-слова ось-як :

„Правительство схильне слухати підшептів наших ворогів, буцім би то русинство в Галичині було небезпечне задля сусідства з Росією. Пуста говірка! Як можуть немогі міліони Русинів помогти чи пошкодити справі російській? Адже ж відомо, що Росія воює та здобуває здобич багнетами, а не висланниками, як се діє ся хиба на западі. Русини в Галичині уніяти, в Росії все православне — а яка віддаль між сими обрядами, їх освітою, понятями й бажаннями, се найкрасше пояснити може стан буковинських не-уніятів. На Буковині пануюча релігія — не-уніятська, грецька. Вірні сеї релігії на-половину Волохи, на половину Русини. Цілі столітя жили вони з Русинами галицькими, як добрі сусіди, як суплемінники, як діти одної матери. Та от поставлено навернути тамтих перших до унії (через те, що не повелось трібунки в Дальмації, де одного проповідника вбито, а другі повтікали). Отже післано кількох ревних католиків на Буковину, звіновано їх богато з не-уніятського церковного фонду, утворено около 15 місць, підвищено тим проповідникам пенсію, видатки на дорогу й т. і. І справді повелось їм за кілька літ придбати чимало прихильників, котрих число зросло з часам до 10 тисяч. Та від тоді годі згасити й ненависть між уніятами а не-уніятами на Буковині. Братя по народности й вірі ненавидять ся тепер на смерть — як неприяком католицькі й протестантські Словаки в Прешбургу. Православних буковинських Волохів уважають їх братя по вірі в Молдавщині за нечистих та відступ-

ників через те, що вчать ся в „німецьких школах“. За що ж, після сего, мати муть в православній Росії уніятських Галичан? Певне, не за щось ліпше. Надто, освіченим Русинам не вподобують ся запевне й ненастанні пости та пустельницьке житє російських попів, бо вихованє й освіта призвичаїли їх до вільнішого житя. Зрештою, справа руська стоїть в Росії не найліпше, — у тамошніх Русинів мала надія для свого письменства й народности. Московство заливає все, і жалоби на стісненє прав Українців над міру часті... Централізуюче російське правительство мусить зизом дивити ся на зріст мало-руського письменства, тим більше, що найбільша частина малоруських статей виходить безіменно або іншеіменно (псевдонімно)... Тим то вся надія руської народности й письменства на Австрію, що хоронить та боронить кожду народність. Се дуже добре почуваять зіркійші Русини. Австрія могла би через руське письменство впливати й на Україну. як впливає на Сербію й Босну й т. і. через своїх угорських Сербів; вона (Австрія) могла би найти на Україні ще й прихильність. Про підпиране руської народности з політичного огляду, про єго вплив на Україну зладив перед кількома роками єпископ Гр. Яхимович статю для урядового вжитку, котра несподівано впала нам в руки і мабуть уже зовсім забута. Шляхтичі справді можуть багато надіяти ся на Росію, бо нігде в Європі (окрім хиба на Угорщині) не підпирають шляхетчину так, як в Росії.. нігде так не може дітяч безкарно збиткувати ся над своїми мужиками, як там. Ось чому деякі галицькі дідичі мали говорити, що радо хотіли би піддати ся Росії, коли правительство задумувало скасувати панщину, чи радше взяти її на викуп, що справді було би для Галичини найкрасше, бо тіль-

ко таким чином можна би раз на завше зробити кінець притіснюваню мужиків. Дідичі сусідної Росії, котрих шляхетським судам віддана доля мужика, вимагають, правда, після інвентаря тільки дводенної праці в тижни, тільки ж. після їх викладу, не від кожного куєника ґрунту чи числа дому, а від кожної душі в сім'ї. Руські мужики знають добре, як веде ся підданам в Росії; перейізжі, втікачі нароеказують ся їм доволі про те, що зовсім не можуть надіяти ся на російську кормигу. Через те вони твм вірнійше держать ся свого цісаря“.

Головацкый очевидно добре знав, що би його могло за се чекати від „осячого гнізда“ та від цісарських урядників, бо до недавна не признавав ся до авторства сеї многоцінної праці нікому, навіть найблизшим своїм приятелям і самому редакторови „Slavische Jahrbücher“, Йорданови, як потім бачив ся з ним¹⁾.

Статя ся надрукована була в 9 і 10 ч. „Jahrbücher“ з 1846 р., а окрім того зараз таки видана й осібною брошурою п. з. „Die Zustände der Russinen in Galizien. Ein Wort an der Zeit. Von einem Russinen“, — та в 1000 примірниках прислана в Галичину, де після слів Головацкого вона зробила велике вражіне. Їїї і той Н. „Jahrbücher“ зараз сконфісковано в Австрії. Німці й Ляхи читали їїї та нищили, Русини ж, або радше прихильники молоді Руєи дуже зраділи. (Кілько-сь примірників дісталось їм від Чеха Піхлєра, що по знакомству з суб'єктами книгаря Міліковського сам видобув 600 при-

¹⁾ Про се звісно стало аж із Коцовського Введеня, 1884, ст. XXXV, запевне після рукописної автобіографії Головацкого, надісланої Дідицькому ще 1881 р. (Лит. Сборн., 1885 I, 9). В Лит. Сборн. 1885, I, 39 Головацкый признає ся до авторства виразно.

мірників для Русинів, Поляків та Німців, а окрім того львівські семінаристи переписали за ніч сотку примірників і розіслали на провінцію)¹⁾. Була се перша месть за знівечене жите й працю Шашкевичівського кружка, а заразом перша між галицькими Русинами ластівка нового ладу.

Далеко грізнійша птиця звістила була його ще в початку 1846 р. — різня на Мазурах²⁾. Наслухавши ся від щирійших польських демократів проповіді против панів та панщини, мазурські мужики кількох повітів західної Галичини повстали були в лютім 1846 р. і вирізали своїх панів. Мазурське повстанє немов би дало знак до повстаня против панщини а далі й против цілого самодержавного ладу в Австрії. „Супротив подій а Галичині, — повідає Шпрінгер, — годі вже було далі твердити, що сімя повстаня у вдоволенім цісарстві падає на неплідну землю“³⁾.

Більше ніж лиха господарка цісарського правительства, загальний матеріяльний і моральний упадок, до якого воно довело державу, підняли були против него всю майже людність. Невдоволенє се виходить явно на верх 1848 р., коли розійшлась чутка про царизьке повстанє з кінця лютого того ж року. Навіть шляхетські

¹⁾ Голов. Лит. Собрн. 1885, I. 40.

²⁾ Подія ся й доси не вияснена, як слід. Поляки до недавна зуміли ошукувати світ, буцім би то польську шляхту били тоді руські а не польські мужики, а й доси вони звалюють всю вину на цісарських урядників, буцім би то сі самі підбили до сего мужиків. Ми думаємо, що коли добре зважити тодішній стан в Галичині, то можна підійти близче к правді.

³⁾ Springer, Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809 II. Leipzig 1865, стор. 136.

стани (сойм) в Австрії подають правительству просьбу о допуст суспільности до власти. Віденське ж „Юридично-політичне читальне товариство“, де зібрані були найкрасші сили віденського середнього стану — правники, судці, університетські професори, вільнодумні члени шляхетських станів та чільніші промисловці, — береся висказати правительству бажання всеї людности, і перше бажає загально-австрійської конституції. 12 марта подають просьбу й студенти віденського університету, в котрій домагають ся: волі печати, слова, науки й віри та загального представництва. Коли ж цісарський уряд не хотів про се й чути — то 13 марта студенти перші повстають против старого ладу. До них пристали віденські учені й робітники, і в загалі весь Відень. Повставший віденський люд напер на цісарський уряд, що опирав ся всему до останку, і 15 марта 1848 р. цісар мусів видати заяву, що пристає на конституцію, потверджує волю печати і позволяє народови узброїти ся — заводити т. зв. народні гвардії.

Коли рознесла ся чутка про те, що віденське повстанє побідило і вибороло конституцію, — всі народи Австрії ворущають ся не-аби як. Мужицтво домагає ся скасування панщини, а то й так перестає панам робити. Щоби прихилити до повстаня против цісарського правительства мужиків, Кошут зніс на Угорщині панщину ще 18 марта 1848 ¹⁾. Цісар мусів на се пристати, та єму жаль ніби стало висших станів і духовників, як би вони мали за дурно дарувати панщину, і через те він порадив їм ще раз застановити ся над сею справою ²⁾.

¹⁾ Springer, II., 207.

²⁾ Тамже, ст. 214.

Цісар Фердінанд відложив був знесенє панщини за малу відплату аж на 31 марта 1849 р.¹⁾, та до сего не допустили знов віденьські студенти й робітники. Поветавши ще грізнійше 15. и 26. мая 1848 р., вони не тільки здобули всі громадські права для народів Австрії, але й скасували цісарське правительство і на якийсь час узяли були власть у свої руки. 17. мая в ночи цісар утік з Відня з цілим своїм двором до Інсбруку, в Тиролю, відки писав, що годить ся на все, чого повстанці домагають ся, і мусів склікати до Відня послів від усіх станів Австрії. Після довгих розправ, від 26. юля до 7. сентября 1848 р., рада державна увільнила в цілій Австрії мужиків від панської неволі й панщини. Пізнійше, 1849. р, уже за панованя теперішного цісаря, цісарський уряд розігнав сю раду державну і скасував усю конетітуцію, та вже не поважив ся привернути назад панщину, скасовану радою державною, котра в загалі стояла за народом против цісарського уряду.

Після 13 марта 1848 р. заворушила ся й Галичина, особливо Поляки. Тодішній єї губернатор, гр. Фр. Стадіон, єдиний на той час розумний державний муж, зрозумів до-разу, що треба стояти за тим, чого домагались для народу Віденьці. 18 марта Стадіон оголосив конетітуцію і позволив організувати народні гвардії; щоби ж прихилити до правительства нарід, а тим самим обезсилити польське повстанє, він 18 цвітня оголосив на власну руку, що панщина касує ся, а панам за се заплатить держава³⁾. Окрім того Стадіон став

¹⁾ Тамже ст. 225.

²⁾ Тамже, ст. 413—430.

³⁾ Springer, ст. 306. — Справедливо завважав 1848 р. раді

підпирати права руської народности в загалі¹⁾, натискаючи тільки на те, щоби інтелігенція руська трималась свого народу і єго мови, а не, крий Господи, Москалів. Русини справді рушили ся не аби-як Найбільше скупили їх викрики польські: „не було і нема Русинів“ і „Польська в давних границях!“²⁾.

Тепер прийшла пора й на думки покійного Маркіяна Шашкевича. Друг єго, Н. Устіянович перекладає швидко з польського свій вірш у честь покійника, і дає його умисне тоді до друку, щоби, — як каже автор „Мо-

державній руський посол Іван Капушак, мужик від Солотвини, що се стало ся аж тоді, „коли сини німецького народу віддали за наші права своє жите“. (Там-же ст. 420).

1) За се Поляки дуже люті були на Стадіона. Вони чорнили його перед Віденцями та віденськими послами, кажучи між іншим, буцім би то він винайшов Русинів, підбурих їх против Поляків, і таким чином роздвойів галицьку людність. На се відповів Стадіон, бувши вже міністром, що Русини з давен давна нарід осібний від Поляків мовою, звичаями, вірою й своїми давніми подіями Русини галицькі заворушились тільки від мартової революції, а обернулись самі против Поляків через те, що ті їх довго неволили. „Та врешті, — повідає він, — смішно було би вірити, що хтось один в короткім часі, в двох-трьох тижнях міг так розворушити 3-мільоновий нарід; зовсім годі було би зрозуміти, яким чином можна було в кількох днях викликати такий загальний рух“. Він тільки не противив ся Русинам, котрі слушно стали домагатись того, що й другі народности, інакше був би поступив против права, своєї повинности, против свободи. (Зоря Галицка, 1848, ч. 18; переклад письма Стадіона з Wiener Zeitung, ч. 235 з 29. серпня). Задля сих прикростей і надмірної праці в міністерстві, 1849 р. в маю, Стадіон зійшов з розуму, і вмер в такім стані 8 червня 1853 р.

2) Промова Куземського на засід. Головної Руської Ради з 15 (27) липня 1849 р. (Зоря Галицка, 1849, ч. 61).

лодої Руси“, — „ударивши в сумні й тужні струни народної думи, видобути в найщасливішій годині і в родимім серцю стоголосий відзвук“. Вірш видрукований був по руськи 2 мая 1848 р., по обіді. Того ж дня, о 6 годині вечером зібрало ся в салі зборів консісторських поверх 300 Русинів, щоби оснувати Головну Руську Раду, і нім ще розпочато наради, — в тім самім „осячім гнізді“, з котрого головно йшло всяке лихо на прихильників Маркіянових, відчитано згаданий повисше вірш у честь покійника, — і всі зібрані поклонились памяти того поетичного духа за те, що так дуже любив руську народність¹⁾. Тут же зібрані, а за ними й уся галицько-руська інтелігенція в Галичині перший раз прилюдно й рішучо відреклись Польщі в давних границях і перший раз згодились на те, що розпочав був з товаришами покійний Маркіян, і перший раз признались до свого народу. На тих закладних зборах „Гол. Р. Ради“ був власне висланник польський д. С. і заявив, що Поляки „хотять воскресити Польщу вь давныхъ границяхъ, и абы до той Польщи также галицка Русь належала“; але то слово дѣткнуло всѣхъ Русинѣвъ до живого, поветало mezi ними велике збуренье; зо всѣхъ усть выходивъ голосъ: „не може бути Польща вь давныхъ границяхъ; Русины вже нѣколи, нѣколи до Польщи не хотять належати!“ Тогда п. С. увидѣвши той сильный и незломный духъ русский, ѳддалився“. (Зоря Гал., 1848, ч. 7). Після марта 1848 р., — як каже Устіянович, — дух Маркіянів укріпив ся

¹⁾ Молодая Русь, — Зоря Галицка. 1850, ч. 88, і згадка в 7 ч. з 1848.

в Галичині і проник до найнижших верстов. Про се кождий з Русинів мав тоді бути переконаний¹⁾. Тоді ж таки, очевидно, випущено з св.-юрської в'язниці й „Русалку Дністровую“, і ставропигійська книгарня продавала її потім по 20 кр.²⁾

Дух замученої недавно перед тим „молодої Руси“, об'явив ся був 1848 р. серед руської інтелігенції так могутливо, що один із головних єї мучителів, митрополит Левіцький сам усяко старав ся тепер показати, що й він Русинам страх прихильний. Окрім того, через свого капеляна, о. Ант. Петрушевича, митрополит почув потребу затерти й сліди своєї попередньої діяльності, при чім присвоїв собі все, що зробили були перед тим виключно крилошане Ів. Могильницький (релігійно-просвітне р. товариство з 1816 р. і т. і.) та Мих. Гарасевич, котрих він також ненавидів.³⁾

Так вивела нас із п'тьми на дорогу до народу Маркіянова звізда: праця єго та єго страждання таки не пропали марно. Він перший почав у нас ставити поміст між інтелігенцією а народом — руське письменство в мужицькій мові, і читальники наші не повинні забувати, що єму першому подякувати треба за те, що й світлі галицькі Русини стали помалу про свою науку писати зрозумілійше, і нарід зміг скорше вхопити ся просвіти.

Маючи в голові думки Маркіяна Шашкевича, галицькі Русини зачинають 1848 р. організувати ся. За почином і під управою Головної Руської Ради у Львові,

1) Галичо-рускій Вѣстникъ, 1850, ч. 2.

2) Додаток до 18 ч. „Зорі Гал.“ з 1852 р.

3) Дивіть оборонне письмо о. А. П. п з. Отвѣтъ клеветникамъ, надруковане яко прилога до 14 ч. Зорі з 1849 р.

повстають і на провінції „руські ради“ — громадські, деканальні та окружні¹⁾. Все се були політичні товариства для оборони прав руської народности.

Під впливом руху Шашкевичівського напрямку (гл. „Молодая Русь“, Зоря Гал., 1850, ч. 88), Ставропіягійський Інститут, прочуваючи волю, подав був ще в осени 1847 р. просьбу до правительства, щоби Русинам вільно було видавати часопись. Дозвіл на се дістав від львівського намістника аж 17 марта 1848 р. Газета мала звати ся „Пчола Галицка“ і займатися письменством, історією та хліборобством. Тимчасом небавом після того настала воля, і треба було в газеті порушити й політичні справи. Їїї названо „Зорею Галицкою“ (Зоря Гал. 1848, ч. 1; 1850, ч. 64). Перше число „Зорі Га-

¹⁾ Див. на пр. Зоря Галицка, 1848, ч. 5. — Декретом командуючого генерала з 23 січня 1849 р. окружним руським радам дозволено й далі збирати ся, мимо стану облоги („зо взгляду на вѣрный способъ мысленя руского народа, абы онъ не страдавъ рѣвно съ ворохобниками“), тільки треба було заповідати передом зверхности військовій і цивільній, щоби на кождім засіданю був офіцер або ц. к. урядник. А що се остатне не так легко могло бути на громадських та деканальних руських радах, то їх сим декретом скасовано або радше розказано їм прилучити ся до окружних (Зоря Галицка, 1849, ч. 7). Зрештою завважати мусимо, що громадські та деканальні руські ради не дали ніякої ознаки життя, по крайній мірі в газетах руських про се нема й згадки. За те в деяких окружних радах, як на пр. в Стрийській, Коломийській і т. і. клекотіло зразу більше жите, ніж у Головній Руській Раді через те що там брав участь і нарід, а часом навіть руські полки, що братали ся тоді з народом. Так сталось іменно на величезних закладних зборах р. окружної Ради в Стрию 3 серпня 1848 р. Уся залога військова крикнула до народу: „Мы съ вами, мы все будемъ съ вами!“ (Зоря Гал. 1848, ч. 14). Був се крик радісний для Русинів, та, як побачимо, зловіщий для інших народів Австрії.

лицкої⁴ вийшло в сам день знесеня панщини, 15 н. с. мая 1848 року¹). Була се перша у нас газета руська, та ще й видавана в мужицькій мові. Вона від разу сталась органом Головної Руської Ради у Львові, а через неї й органом усіх галицьких, ба й других австрійських Русинів: від 1849 до кінця 1851 р. Зоря Галицка величалася письмом „повременнымъ для справъ народныхъ, политическихъ и церковныхъ, словесности и хозяйства сельскаго, галицко-угорскаго и буковинсько-рускаго народа“. (Ставропігійський Інститут давав на газету наклад, надгороджував редакторів і сотрудників, і за те мав право їх вибирати. Редакторами „Зорі Галицкої“ були: 1848, 1849 і до 63 ч. 1850 р. правник А. Павенцький; від 64 ч. 1850 р. до 50 ч. 1851 р. о. Ів. Гушалевич, відти до 66 ч. 1852 р. не підписаний яко редактор ніхто, від 66 ч. до кінця 1852 р. опять Гушалевич; 1853 р. до 31 ч. 1854 р. Богдан Дідицький, від 32 до 47 ч. Сев. Шехович, відти до кінця 1856 р. Ник. Савчинський. За сего остатного та за д. Павенцького „Зоря Галицка“ держалась напрямку народного).

Світлі Русини задумують ся також над народною просвітою, а іменно спільно з народом заводять численні народні школи з мужицькою викладовою мовою²). За введенєм нових народніх шкіл з руською мовою промовили найперше самі селяне. Іменно на зборах Головної Р. Ради з 19. мая 1848 р. у Львові, де були також депутовані від кільканадцяти громад округів жовківського та бережанського, — депутований Камінки Волоської, Іван За́лужний домагав ся, „абы всюда по селахъ рускі школы позапроваджувати, котрыхъ теперъ цѣлый

¹) Див. пояснене в кінці книжки.

²) Уже в початку 1850 р було їх у східній Галичині 1500. (Вѣстникъ, 1850, ч. 27)

народъ чує потребу“; заявив також, що коли Г. Р. Рада бере ся заступати нарід, то нарід радо возьме на себе всі потрібні задля сего кошта¹⁾. За почином Маркіянового товариша Н. Устіяновича та львовянина Ів. Гуркевича повстає в другій половині 1848 р. товариство для народної просвіти — Галицько-руська Матиця, котра 1850 р. видає згадану повисше читанку для дітей, М. Шашкевича. Перший збір руських учених у Львові, на котрім основано се товариство, застановляє ся в загалі над розвоєм руського письменства, і тут бере за основу мову народну. Найкрасше за народом та про нарід руський говорив на тих зборах Устіянович. (Другий Маркіянів товариш, Головацький, іменований уже професором руської мови та літератури в львівськїм університеті, читав на тїм зборі свою многоцінну „Росправу о южно-рускѣмъ языцѣ“, де величав красу простонародної русько-української мови перед усіма слов'янськими.

Перший збір руських учених із 1848 р. взяв був за почином львівських Русинів велику ціль на око — зйєдинити всіх світлих Русинів, без огляду на політичні переконання й обряд для праці над подвиженєм народу²⁾. Крім того й правительство не спускаючись на „Зорю Галицку“, оснувало у Львові, в половині 1849 р. ще й осібний свій орган „Галичо-руській Вѣстникъ“, що виходив 3 рази на тиждень (Зоря Галицка 1848 р. виходила тїлько раз на тиждень, від 1849 р. два рази). Та правительство помилило ся в виборі редактора — Н. Устіяновича: за єго редакції „Вѣстникъ“ був прихильнійший до народу і поступу, ніж навіть

¹⁾ Зоря Галицка, 1848 ч. 9.

²⁾ Очеркъ осн. гал. р. Мат. ст. XXIII.

„Зоря“ в перших роках. 1850 „Галичо-руського Вѣстника“ вийшло тільки 16 чисел, по чім, від лютого того року його перенесено до Відня, переіменовано на „Вѣстникъ“, повременне письмо, посвящене політичному и нравственному образованію Русинів Австрійскої Держави“, та віддано в руки Ів. Головацкого та Вислобоцкого. Перший з них завів зараз російські та церковні форми в мові, другий крайній сервілізм політичний. „Галичо-руській Вѣстникъ“ виходив на кошт фонду краєвого, „Вѣстникъ“, на кошт фонду державного. „Галичо-руській Вѣстникъ“ мав дуже мало передплатників (на пр. 27 вересня 1849 р. 190, як каже „Зоря Гал.“ 1849, ч. 78). „Вѣстникъ“ в перших роках мав їх далеко більше, особливо з Угорщини, де передплата на него збирали гр. к. консисторії.

Передніші світлі Русини зачинають говорити про матеріальне й моральне подвигненє народу, а дехто, іменно знов таки друг Маркіянів, Устіянович у своїх світлих та чоловіколюбних Розговорах, в „Галичо-рускѣмъ Вѣстнику“, перший указує руській інтелігенції на потребу основаня простолюдуського письменства (популярної літератури) не тільки про господарство та ремесла, а й про порядки серед других народів, особливо словянських, та про науки точні, як фізика, історія, географія й правосудє. Сему ніхто з руської інтелігенції не повинен би дивувати ся, — „єсть то тільки вымаганье и потреба нынѣшного времени“, повідає Устіянович. „Тажъ все то добре знаемъ, же сполечность челоуѣческая находится доси въ великой недузѣ, котору абы вѣдсторонити, лѣкарѣ-чолоуѣколюбцѣ не знаютъ иного противу нему средства, кромѣ просвѣщенія и просвѣщенія. И то просвѣщенія не половичного не обманьчивого, але истинного, такого,

котре доси въ тѣсненкѣмъ лишень крузѣ одной версты чоловѣчества та въ книгахъ народови не зрозумѣлыхъ замкнене було. Нынѣ зближаеся крайній часъ, въ которѣмъ свѣтло глубокою паволокою таинства сокровенне, зступити мае зъ высоты своей и на низайшіи полонины, и въ простую хижу въ тѣмъ зостаючого селянина“. А в мові сего остатного можна й слід виповісти і найвиші та наймудрійші правди, як нам показуе примір Христів ¹⁾).

Серед сего руху, подумали деякі Русини і про читальні та бібліотеки для інтелігенції і для народу.

Думка про читальні для руської інтелігенції поветає найперше в Коломийщині, де, як уже знаємо, довго проживали прихильники Маркіянові, Верещинський та Головацкый, і де запевне й через се, 1848 р., по словам органу Головної Руської Ради, „з цілої Галичини руський рух найсильнійше обявився“ ²⁾). Іменно о. Никола Синевідський, як видно з єго статей в „Зорі Галицкій“, горячий прихильник словянолюбних думок Маркіяна Шашкевича, ще 1 лат. серпня 1848 р. вніе на зборах руської окружної Ради в Коломиі, щоби для руської інтелігенції чи то для руського поіветства того округа заведено читальню словянську.

Збори коломийської окружної Ради прийняли сей вне-

¹⁾ Галичо-рускій Вѣстникъ, 1850 ч. 2.

²⁾ Зоря Галицка, 1849, ч. 76. „Где изъ цѣлои Галичини рускій духъ найсильнѣйше обявився.“ Стата без підпису, але по всему видно, що писав її о. Синевідський. Редакція „Зорі“ не додає від себе ніякої уваги, значить, годить ся з думкою, висказаною в заголовку.

сок з запалом ¹⁾. Так само похвалено його загально й на 2-ім засіданню історично-географічного відділу першого збору руських учених у Львові, 22 жовтня 1848 р. ²⁾, і надруковано в 77 ч. „Зорі Галицкої“ з 1849 р. ч. з. „Внесеніє Ч. священника Н. Синевідського въ Радѣ окружнѣй Коломыйскѣй ухвалою цѣлого собранія приняте“, ст. 458—461, куди Головацкий і відсилає читателів в історію того збору.

Внесок о. Синевідського важний та й обдуманий подрібно.

Ціль окружної коломиїської читальні була: зібрати до купи звістки про Русь-Україну та про наших побратимців-Словян, ширити ті звістки і розвивати так в Русинах історичну самосвідомість, а головню спільними силами піднести й вигладити руську народну мову так, „абы въ свѣтлицяхъ и въ театрѣ, въ писъмѣ и въ школѣ, на казальницяхъ духовныхъ и мовницяхъ политическихъ годне выступила яко мова народа просвѣщенного.“

Читальня та мала відтягнути попів наших від гри в карти і часто неприличних норовів та думок в приватних товариствах світських людей. Вона мала украсити кожду попівську хату, родину й рідне село з його журливими господарськими трудами. В ній повинно було найти ся не одно зерно і для парафіян. Вона охоронити мала наших попів від закиду галицьких та заграничних газет, що вони неуки та що цілком не дбають про долю своїх людей. „Вже час стрясти тоту нечесть, — повідає о. Синевідський, — вже час двигнути ся з тої мілизни, де загрязла народність наша, і пу-

¹⁾ Зоря Галицка, 1849, ч. 77

²⁾ Як. Головацкий — Историческій очеркъ основанія галицко-русской Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвѣщенія. Львів, 1850, ст. LXXVIII.

стити ся самим шипотом на вздогін з другими народами". „Найлѣпшій политичній уставы и заклады ничо намъ не помогутъ, если съ язїатицкимъ безсилїемъ обвиснуть намъ руки. Користаймо затѣмъ изъ книгопечатни; собираймо то, що другиі посѣяли. Не на се словянскїи корифеи здоровље и вѣкъ свѣй стеряли, абы ихъ дѣла въ великихъ книгохранилищахъ ковпотомъ тай павутиною припадали. Тїи духовїи Словенъ плоды пѣзнати, ихъ ся радити, ихъ кожного часу пѣдъ рукою мати, не можъ инакше, якъ лишъ посполу, совокупнымъ подвигомъ, совокупными силами, а найлучше въ словянскѣй чительнѣ округовѣ й. Нехай же руска правда, якъ велично нашъ вѣщунъ голосить (въ „Зорѣ“ ч. 14).

„Нехай засвѣтитъ якъ красное сонце

Въ кожду хатинку, въ кождое ѡконце“.

За тимъ иде „Устроєніє ѡкруговой чительнѣ словянської пѣдъ оглядомъ складки, купованя, читаня и употребленя книгъ“. Члени коломийської читальні мали платити по 5 гульденів сріблом на рік. Уряди деканальні повинні були на разі розіслати до пѣдвласнихъ собі поповъ відозву, отсей устав читальні і карту до запису в члени, а потімъ разомъ ізъ зібраними грїшми відослати до заряду ѡкружної читальні. Зарядъ сей мавъ складати ся зъ правителя круга (місцевого попа) та зъ правителівъ кутів. На кути мали іменно ділити ся деканати, такъ що приміромъ цїлий коломийський ѡкругъ складавъ ся би зъ якихъ 20 кутів. Правителі кутів, такожъ попи, по змозі в мїсточкахъ, мали посередничити міжъ читальнею а єї членами по селахъ. Правитель же ѡкруга мавъ пѣдъ рукою касїєра, контрольора і одного-двохъ секретарів, з котрими

здавати мав справу з рахунків і стану читальні на чвертьрічних зборах товариства.

Округовий заряд обов'язаний був купувати для читальні книжки по історії й письменствам слов'янським в будь-якій європейській мові, а також старати ся знакомити членів із слов'янськими письменствами. Не мали купувати ся тільки часописі політичні (!) та галицько-руські твори, бо думалось, що їх усі видавати-ме тільки Галицько-руська Матиця, кожда ж округова читальня, як в загалі інші менші товариства повинні були бути єї членами-основателями і, розуміє ся, діставати руські твори від неї.

Книжки мали бути зичені так, щоби за рік обійшли всі кути; але словарі та граматики слов'янських мов мусів мати кождий кут для постійного вжитку. По році округовий заряд давав знати членам про стан читальні через уряди деканальні. Всі закуплені читальнею книжки призначені були на основанє бібліотеки для Русинів коломийського округу.

О. Синевідський очевидячки рад був позасновувати такі читальні та бібліотеки в кождім окрузі східної Галичини, і збір учених руських думку сю похвалив.

Руська ж окружна Рада коломийська перша уложила була статут сего наукового товариства, назвавши його „Читалищемъ“, приняла членів і збрала перші вступні датки, за котрі в осени 1849 р. дістали з Росії „самыхъ русскихъ книжокъ“ за 80 рублів сріблом ¹⁾. Коломийська читальня існувала ще в половині 1850 р. і в ній хоронились деякі документи про рух руський в Коломиїщині перед 1848 р. ²⁾.

¹⁾ Зоря Галицька, 1849, ч. 76.

²⁾ Зоря Галицька, 1850, ч. 51 з 14 (26) червня -- Чутка

Затим парох Рудна піді Львовом, о. Лев Трещаківський, підніс на засіданю Головної руської Ради ві Львові, дня 3 (15) червня 1849 р. думку про Народний Дім у Львові, в котрім мала бути й бібліотека тай читальня для галицько-руської інтелігенції загалом ¹⁾.

Отвореня сеі читальні домагавсь особливо Северин Шехович, тоді ще ученик академічної гімназії у Львові. По єго думці, руська читальня ві Львові була би великим добром для руської молодіжі. Там би вона виробляла драматичні штуки та вправляла ся в театральній грі, котру можна би завести й на провінції по попівських домах, по празниках та недільних сходах, замість ігор т. зв. фантових, карт і т. і. Коли ж таким чином намножить ся досить театральних штук і випробують ся сили, то можна буде ввести руський театр і в жите публичне. Початок має вийти від інтелігенції, а нарід уже сам буде наслідувати та добувати ся з темноти ²⁾.

В статі п. з. Вечерниці народни (51 і 52 чч. Зорі Галицкої з 1851 р.), Шехович розвив свою думку докладнійше. Вважаючи на те, що доти ніхто з Русинів,

изъ Коломыйского о читальнѣ¹, Н. Синевідського. Вѣстникъ, 1850, ч 44.

¹⁾ Зоря Галицка, 1849, ч. 49.

²⁾ Гадка до „Гадки о рускѣмъ языцѣ“ (Зоря Гал., 1850, ч. 20 з 12 л. марта). Се доси в „Зорі“ єдина статя, написана з талантом, окрім дуже популярної та написаної прехорошою людовою мовою „Розмовы о конституціи“ (З. Г., 1848, ч 3), Михайла Тимяка, великого друга Маркіяна з котрим остатнім часом жив у недалекім сусідстві (Б. А. Дідицкий — Вспоинка о М. Шашкевичѣ, Зоря Галицкая, 1860, ст. 497).

не осмілював ся ввести руську мову в житє публичне, що не чути єї було в руських домах, Шехович кличе львівські Русинки, що тоді сильно мали почути свою народність, щоби брали приклад від селянок та завели в львівській читальні вечерниці народні. Так запомогли би матеріяльно читальню, котра не отворяє ся між іншим задля великих видатків. Читальня мала би бути отворена тільки вечерами через те, що в день Русини заняті то по школах, то по урядах, то по церквах та приватних домах. Доглядали-ж би читальні дурно самі члени, і таким чином видатки на неї вменшили би ся. Що тижня вибрано би мущину й жєнщину за господарів читальні, котрі би порядили, щоби хто тут має робити.

В читальні що неділі бували би загально-львівські руські вечерниці. Мало би се бути ніби товариство письменске, ніби обіди четвергові у Поляків, тільки в іншій русі. В читальні співали би руські пісні, народні й новійші, письменні; далі кусники музикальні з опер; була би музика та скусна гра, деклямовано би твори руських поетів, дівчата й молодці завдавали би собі загадки, шаради; молоді автори читали би свої твори для вправи в руській мові та штуці, а потім се було би друковано найрадше в тижневнику для молодіжі, видаванім що четверга, так щоби попадаючи на селі діставали його в неділю, і так само забавляли ся та вчили ся, як у Львові, в руській читальні¹⁾. В сій же остатній мали би далі й грати і вчити ся грати на фортепяні та інших струментах, танцювати незвісні або призабуті народні танці, як на пр. козака. Одним словом — читальня

¹⁾ Пізнійше, а іменно 1855 р. Шехович і видавав подібну газету для жіноцтва п. з. Лада Єї вийшло всего 15 чисел.

львівська мала би бути осередком руського життя в Галичині, правдивим Народним Домом, з своїми закладами й стипендіями.

В статях „Уваги надъ статію о вечерницяхъ“ (Зоря Галицка, 1851, чч. 95, 96 і 98), автор, якийсь львовянин Н. К. годить ся в сім із Шеховичем зовсім. Вечерниці в львівській руській читальні скúпили би руську інтелігенцію, заставили би їйї застановити ся глубше над собою і над руським життям в загалі, та довели би їйї до народної самосвідомости, так як се було у Греків, що на своїх публичних іграх вправляли ся тілесно й духово. Та ж народна самосвідомість руської інтелігенції мала би вплив і на нарід. В читальні львівській виробилась би що раз докладнійша відомість життя соціального, зачерпнута з самого жерела — з народного життя. Сего не можуть доказати зйїзди руських учених через те, що невідповідні та не відбувають ся так часто, як сего вимагає занедбаний стан руського народного життя. „Житє соціальное, — повідає автор, — тоє правдивое ядро народної жизни, не имѣе у насъ єще обширнѣйшого сосредоточія, тому оголошаємся за вечерницями въ большомъ размѣрѣ и вышихъ сферахъ ч. сочинителемъ набыленными, совершенно, и желаємъ якъ найскоршого ихъ заведенія“.

Дозвіл міської коменди на засновок при Народнім Домі сего читального товариства чи руської читальні, прочитаний був на засіданю Головної Руської Ради в Львові ще 4 н. с. червня 1850 р., по чім голова Ради, крилошанин М. Куземський візвав присутного Головацкого (?) Якова, щоби занявсь устроєнем читальні та завів їйї як найскорше, — чого Головацкий приймив ся. Небавом після того читальня мала бути й отво-

рена¹⁾. Потім, у просьбах із 15 та 19 января 1853 р., Головна Руська Рада просила правительство між іншим, щоби читальня могла далі істнувати. В письмі з 31 мая того року правительство призволило, щоби читальня далі функціонувала, тільки нагадало, що треба поповнити статуту і що на підставі §. 4. закона про товариства з 26 ноября 1852 р., дальше істноване читальні залежати-ме від дозволу цісарського²⁾.

Окрім коломиїської та львівської руської читальні, думано ще й в Тернополі заложити читальню для околичної руської публики. Гроші на се мали зібрати ся з руських драматичних вистав, котрі гадали уладити в Тернополі в пушане 1849 р.³⁾.

Тоді ж таки подумано й про читальні та бібліотеки для народу. А зроблено се найперше на угорській Русь, де після марта 1848 р. заклекотіло було мабуть чи не більше жите, ніж у нас. (Тоді зананували були дуже живі взаємини між сими двома руськими країнами Австро-Угорської держави). Приклад пішов від тамошних руських громад. Іменно громада Орябин, на Вишнім Спіжу запренумерувала була собі добровіль із початком 1850 р. віденьський „Вѣстникъ“ та ухвалила, щоби що неділі й свята по набоженстві збирати ся в школі або де. та слухати: „что и якъ где въ свѣтѣ дѣеся? якъ ся наши родимцы мають“. Громада та від давна вже була заложила школу, де че-

1) Вѣстникъ, 1850, ч. 50. Зоря Галицка, 1850, ч. 47.

2) Зоря Галицка, 1853, ч. 20. — Перед тим, іменно 1848 р. на чоловіколюбні та просвітні товариства не треба було осібно дозволу від правительства, треба було тільки звістити про се власть та подати статуту. (Галичо-руській Вѣстникъ, 1850 ч. 78. Прилога).

3) Галичо-руській Вѣстникъ, 1849, ч. 69.

рез зиму вчили ся майже всі діти, так що потім мало хто в селі найшов ся неписьменний, діти ж були такі биті в початках віри, що кожного з них треба було назвати богословцем. Від 1848 р. орябинська громада стала займатися й політичними справами, „и мѣсто того, — пише Архі Діаконъ Спижскій (А. Духнович?), — что бѣ люди въ свято въ корчмѣ сидѣли, тамъ надерали ся, вражу горѣльчико (паленчико) лыкали, здоровля и худобу свою марнили, на жидовскій мѣшокъ накладовали, сойдутся тихонько до школы, альбо посѣдають на зеленый бережокъ, и предводительствомъ честнѣйшаго дяка и поучителя читающе новины Вѣстника о нуждныхъ и полезныхъ порядкахъ престольныхъ (віденьських?), о справахъ народныхъ, и о способахъ лучшаго господарства стязовати ся будуть“¹⁾.

Редакція „Вѣстника“ додає від себе, що крім орябинської громади передплатило „Вѣстникъ“ ще 8 угорських і поверх 60 галицьких руських громад²⁾. Всі ці громади чинили немов завязки до читалень. Подібно було в перших роках і з читателями „Зорі Гал.“, котру читано скрізь громадам похід церквами, та з громадами-членами Гал.-рускої Матиці³⁾. Де-не-де в громадах руських устроювано тоді й вечерниці народні з читанем та співами, а на Угорщині, 1851 р., в Земиліні, сільські школярі грали перед

1) Вѣстникъ, 1850, 41 і 43 з 28 л. мая і 1 л. червня.

2) Вѣстникъ, 1850, ч. 43.

3) Уже 13 р. марта 1850 р. між 193 членами-основателями Г. р. Матиці було 40 громад іменно: 38 селянських, 2 міщанські, з того аж 31 громада з округу Станіславівського (Очеркъ основ. г. р. Матицѣ, Выказъ, ст. I—XIV. Спис основателів). Після статутів, члени-основателі Г. р. Матиці мусіли заплатити (разом або ратами через 10 літ): особа приватна 50 рс. товариство (значить і громада) — 100 реньських сріблом (тамже, ст. IX.).

інтелігентною публікою дуже вдачно 3-актову комедію А. Духновича „Добродѣтель превышаєть богатство“¹⁾).

Бачивши добру охоту до таких справ у самих наших громад, Орелъ Татранскій, — виборний від сусід угорсько-руського гірського округу товмач їх думок²⁾, із Вишного Спіжа, думає, що такі громадки читаючих повинні би стати основою для недільних шкіл, а далі й взиває руську інтелігенцію, щоби закладала для народу недільні школи та товариства читаючих. Знаючі читати люде повинні би складати з себе спілку, збирати ся де в одно місце і один нехай би читав, а другі слухали. Недільні школи й читальні товариства були би замість правильних народних шкіл, котрих Русини ще так мало мають³⁾).

„Русскій Путникъ зъ Сѣверной Угорщины“ покликуює ся на сі думки Орла Татранського та каже між іншим, що дуже корисно було би для розширення народної просвіти закладати по містах та селах читальні, до котрих би кождий за малу вкладку належати міг. За зложені таким чином гроші нехай би куповано книжочки для убогих дітей, для науки і забави, та роздавано безплатно убогим письменним Русинам⁴⁾).

Сам „Вѣстникъ“ розніє був сю думку досить широко (він мав тоді до 1500 передплатителів⁵⁾), в Галичині ж розвив іїї докладнійше знов таки Шехович.

¹⁾ Дивіть подрібний опис д. Лаборського п. з Юніалесъ (майівка) и Русскій театр въ Земплинѣ (Вѣстникъ, 1851, чч. 89—93).

²⁾ Вѣстникъ, 1850, ч. 117.

³⁾ Вѣстникъ, 1850, чч. 41 і 88.

⁴⁾ Вѣстникъ, 1851, ч. 4 з 12 (24) январа.

⁵⁾ Вѣстникъ, 1850, ч. 25.

Бувши якийсь час, 1854 р. редактором „Зорі Галицької“ (від 33 до 47 ч. включно), Шехович застановив ся над справою народної просвіти в загалі досить основно й вільнотумно. Так в статі О календаряхъ (ч. 36) він каже, що тепер ні один стан не повинен підлягати другому в справі своєї просвіти (не мабуть до загалу галицького попівства, котре брало в опіку нарід та думало, що основою его просвіти повинна бути віра). Думку про такий духовий визвіл чим раз яснійше розвивають в нашім народі початкові школи. Коли ж наше молоде мужицьке покоління взяло ся вже до штуки читаня, то справедливо й доконче потрібно, щоби той час, який проводив ся доти пусто й несвідомо, виповнити тепер читанєм. В інших краях, по містах і селах є читальні та позичкові бібліотеки, а у нас по селах і гадки про се нема. В Галичині є тільки в Кракові товариство для розширу дешевих релігійних книжок¹⁾. Далі Шехович каже виразно, що в кождім руськім селі, де є школа, користо було би оснувати громадську бібліотеку. Кожда, хотьби й найменша громада може зложити по кільканадцять гульденів на закуп усіх руських книжок і часописей. А хоть мужики чи сільські ученики не будуть їх читати так скоро, як се на пр. діє ся в Норвегії, де кождий мужик купує книжки й часописі, то громадська бібліотека послужила би для сільських учителів, дяків та попів за провідника в народній просвіті. Задля сеї останної треба би й Русинам розпочати осібне письменство популярне, так як се діє ся в інших європейських народів. Усяка ж просвіта повинна бути європейська, згідна з станом загально-люд-

¹⁾ Зоря Галицькая, 1854, ч. 40.

ської науки, особливо наук природних та практичних, і з напрямками новішого часу¹⁾. Шехович думав зробити власне „Зоря Галицьку“ органом європейської науки, та ще й зрозумілим і для народу.

Та з усіх сих думок і початків не вийшло нічого-сінько. Від другої половини 1850 р. про коломийську читальню, а далі й про ві основника о. Синевідського, гине й слух; львівська читальня ніколи й не була отворена, то само й тернопільська; завязки ж читалень серед народу усихають в корени. |

Сему остатньому ніщо й дивувати ся. Нарід наш в загалі був ще тоді зовсім темний; письменних людей по селах було дуже мало, а книжок для народу зовсім не було.

За те майже вся вина за невдачу руського руху після 1848 р., спадає на нашу інтелігенцію, чи то, сказавши справедливійше: невдача та вийшла головно з хиб загалу тодішної руської інтелігенції.

Запал, з яким інтелігенція наша кинулась була зразу до народної справи, хиб тих не прикрив; противно, власне серед того першого запалу вони вийшли ясно на верх. Розправи „цвіту“ нашої інтелігенції — збору 100 руських „учених“ показали, що загал тих людей був думкою ледви там, де були вчені люде других європейських народів хіба в початках 18. столітя. Далі, і цвіт той і весь загал тодішної руської інтелігенції не

¹⁾ Наша задача и литература вразумительная для народа I—II. Зоря Гал., 1854, чч. 39—40. Вразумительная литература, ч. 41. Последніи хвилы Плесниска, чч. 42 і 43. — Завважаємо при нагоді, що в сих остатніх статях Шехович перший з Галичан після 1848 р. почуває й вагу реалізму в літературі.

вмів ані писати, ані говорити добре по-руськи, окрім Маркіянових товаришів — Головацкого та Устіяновича, і то не скрізь і не завше, — та почасти деяких „молодих“ Русинів ще з перед 1848 р., — як М. Тимяка, Моха, Кобринського, Луки Данкевича та Могильницького.

Рік 1848 зовсім не переробив нашої інтелігенції: отворило ся ширше поле для діяльности, та не було потрібної до того вдачі, ані навіть інших думок, окрім тих, що були у „молодої“ Руси ще за панщини — Шашкевичівських. Розлінивіла в народних справах за панщини, інтелігенція руська не мала ані потрібної видержки в праці, ані навіть не брала зовсім поважно народних справ. Се найкрасше видно з того, як віднесла ся була з разу голова східної Галичини — загал львівських Русинів, ба й уся руська інтелігенція до внеску о. Трещаківського про цілу інституцію Народний Дім. „Коли ся почтивый и завше оригинальный Трещаківській, — повідає наочний свідок, Устіянович, — на зас. р. Рады первшій разъ съ тою гадкою при возбужденью найвысшой уваги и нетерпеливости притомныхъ высадивъ, бухнуло цѣлое общество въ пустый смѣхъ, такъ якъ ся розсмѣхає сердце, коли живая дотепнѣсть два безконечніи кѣнцѣ въ дивный узелъ звяже. Довго бавилисьмо ся тымъ проектомъ, и може не въ однѣмъ товариствѣ стався Трещаківській предметомъ нового смѣху, новой забавы“, особливо після того, коли видав в сій справі відозву до всіх європейських народів. Ходило головно о те, відки взяти гроші на се великанське, як на бідних Русинів, діло. „Ставляли дотепніи уважники заразъ при появлѣ идеи середъ пустого смѣху той самый вопросъ“¹⁾.

¹⁾ Галичо-руській Вѣстникъ, 1849, ч. 55. Зоря Галицка 1849, ч. 93. — В згаданій відозві Трещаківській взивав всі європей-

За кілька літ щедрота галицько-руського народу здвигла таки у Львові Народний Дім без помочи європейських народів; та зовсім не дивниця, що в руках байдужного загалу львівських Русинів в нім не було майже сліду того, чого бажав Трещаківський і руський нарід! Ані осередка, котрий би скúpив усіх Русинів, в котрім би кúpив ся весь руський народний рух і з котрого би все добре та поступове виходило; ані бурси для найбільшійших та найталантливійших селянських дітей з цілого краю, де би вони на пожиток для руського народу вправляли ся в усякій просвіті та штуці, так щоби при їх помочи зручити колись Львів; ані власної школи господарської піді Львовом, такої, яку тоді заложили в Лопушні Поляки; ані касина, де би Русин Русина, брат брата найшов; ані бібліотеки, ані читальні, ані друкарні, ані книгарні, ані кухні й гостинниці, де би і найбільшійший Русин за найдешевшу ціну міг мати чисту й здорову страву та постіль; ані адвокатської канцелярії для оборони справ громадських, ані врешті чотирох мармурових таблиць для вписуваня імен славних Русинів-Українців, що для імени руського терпіли й робили, таких як на пр. Хмельницький, Котляревський (перший український писатель)

ські народи до складок на руський Народний Дім з уваги на те яку хто кривду зробив Русинам, або на користь, яку хто й тоді з них тяг. Смішного тут нічогосінько. Трещаківський бо слушно завважав між іншим: „Еўропа намъ винна довгъ великій! Таже то мы Русины Еўропу одъ нападѡвъ Татарѡвъ та поганьцѡвъ нашими грудьми засланяли. Були бы мы на тѡмъ, що они, або може и на высшѡмъ степені просвѣщенія, якъ бы не таковая доля наша“ (Зоря Галицка, 1849, ч. 53).

і всі інші, котрих признасть за гідних такої чести годос народу¹⁾.

До найважнішого, до простолюдного письменства зовсім не було тоді спосібних писателів. Загал галицької та угорської руської інтелігенції думав про народну „пресвіту“ тільки на ґрунті вузкої та бездушної церковщини. (Навіть на першій зборі руських учених 1848 р. ухвалено було, що найперша ціль просвітних книжок „Матиці“ — укріпляти нарід у вірі!²⁾ Про правдиву просвіту говорив тільки Устиянович та Шехович, та ще зо два-три Галичане й угорські Русини. Найдалі з них ішов Шехович, котрому Русини в загалі подякувати мають за неодну сміливу й практичну просвітну гадку, яка тоді рідко кому і в голову приходила. Був се один із немногих галицьких Русинів, що тоді справді думали й чули, що шукали й добивали ся чогось нового для руської народности, горячо бажали поступати й тягнути за собою загал, а притім мали й писательський талант. Та на горе, власне Шехович скүпив у собі, як непричком скло сонічне проміне, цілий зміст загалу галицько-руської інтелігенції 1848—1861 років, — з усіма єї добрими й лихими боками та супереками: ескоками то до народу, то від народу, та хитанєм то в польський, то в російський бік.

В тих самісіньких статях, що кидактъ який-небудь промінь у темряву довгих дальших років, мимовіль може вказуючи інтелігенції на потребу правдивої народної просвіти й організації — Шехович рівночасно завзято працює й над віддаленєм руської інтелігенції від народу. Він перший, — ще перед Зубрицким, хоть запевне під непосредним єго впливом, — пише свідомо на лад рос-

¹⁾ Про всі єї пляни див. письма Трещаковського в „Зорі Гал.“ 1849, чч. 49, 60, 63 і др.

²⁾ Очеркъ і т. д. ст. XLII.

сійський, перший стає на бік російського панства — перший публично виступає против руської народної мови і народу в загалі.

Уже в наведених повисше статях про львівську читальню Шехович посміхає ся з тих світлих Русинів, що говорили про „народні підстави“ (очевидячки против Устіяновича в „Галичо-рускѡмъ Вѣстнику“ з 1849 року) та бажали мову галицько-руського люду зробити також мовою руської інтелігенції. По єго думці так могли думати тільки неуки. Інтелігенція руська не може-ді говорити й писати мужицькою мовою через те, що се мова одної касті, прибитої панщиною, через що мова ся ограничена й тяжка та повільна, що аж мерзенно слухати. Ще в книжці вона звучить гарно, грімко роздає ся з казальниць, але в комнатах руської інтелігенції їй не веде ся. Навіть молоді мушчини через те й не говорять один до одного по руськи, що їм сором чути один від одного необразовану мужицьку мову. В львівській руській читальні мова руська мала би виробити ся в шляхетську, і в такій формі перейти в жите публичне.

Думку Шеховича теоретично й практично підпирають угорські Русини. Угорська Русь в загалі мала дуже негарний вплив на галицько-руське письменство після 1848 р. тим, що „Вѣстникъ“, а якийсь час і „Зоря Галицка“ та інші видання робили в мові великі уступки для своїх передплатителів на Угорщині. Угорсько-руська-ж інтелігенція про народну мову й не думала, а писала страшенною мішаниною церковної та ніби російської мови на малярський та німецький лад. Угорсько-руська інтелігенція головно й піднесла на своїх плечах галицьких противнародників після 1848 р.

Опираючи ся на них, Зубрицький, котрий ще з ча-

сів Маркіянових через своє знаомство з московським письменником Погодним не злюбив руської народної мови та єї прихильників¹⁾, — зачинає 1852 р. видавати свою „Исторію древняго галичско-русскаго княжества“ в російській мові, і тут заявляє просто й ясно, що руська мова, се мова слуг і робітників руської інтелігенції, мова галицкой черни (по польськи: посполства, бидла), котрою не слід писати вічого. Мова ся, після прашівського прихильника Зубрицкого, груба, грузька, як мужицтво, а письменство в ній, се букварне письменство або „самородная хопта, бодаче и тернина“²⁾.

А тут ще як на лихо, львівським Русинам (та певне й іншим), ще 1849 р., від переходу Москалів, загально запала в голову думка, що ті говорять одною мовою з Русинами, а то й чинять один нарід³⁾.

Счинає ся в „Зорі“ та „Вѣстнику“ завзята перепалка між прихильниками а противниками народної мови, перепалка, котра тягне ся майже цілісінькі 50-ті роки і чинить єдиний живійший прояв життя

1) Ще 1842 р. Зубрицкий завважав у листі до Погодина, що ему не яло ся мати діло з Вагилевичем та Головацким через те, що против них іде слідство за якесь тайне товариство. „Жаль, — повідає він, — что сумасшедшая молодежь по крайней мѣрѣ въ нашихъ странахъ путается въ опасныя сѣти, жертвуя своею судьбою“. (Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель. Москва 1880, III, ст. 563—4)

2) Зоря Галицкая, 1852, ч. 50.

3) Зоря Галицка 1849, ч. 39. Про вплив того переходу на австро-угорських Русинів дивіть мої статі „Moskalofilstwo między ludem ruskim“ (Kurjer Lwowski, 1884, чч. 311, 312, 321, 322, 324, 326, 329). Після названого переходу російського війська, навіть у „Зорі Галицкій“ що раз частійше пише ся руській, тай Зубрицкий аж тепер учить ся пильнійше російської мови. (Письма къ М. П. Погодину, III, ст. 541).

серед нашої інтелігенції в Галичині та на Угорщині!!

Прихильники „народних підстав“, котрих уже в 1852 р. було лиш тільки, що й противників, висказують багато важних резонів за письменством у народній мові, і звалюють всю вину так скорого упадку руху руського після 1848 р. на львівських москальофілів. Вони, чи як їх зве редакція „Зорі Галицкої“ з кінця 1854 р., „шайка“, заволодівши перед тим „Зорею“, набрала в свої груди „воздуху сѣверного, и нимъ завѣяла по нивѣ литературы нашѣй такъ, що гнетъ самъ на нѣй снѣгъ и лѣдъ оказалъ ся, и чути ся дали ено голосы, якіи чути ся дають на поляхъ, коли метѣльница зашумить. Умовкли передъ гукомъ метѣльницъ тихъ жайворонки и соловѣи що по розблыснувшой весны нашої литературы. Морозъ перейшовъ по жилахъ и костяхъ Русинѣвъ. Розъпука серця имъ розрывала, бо думали, що по тѣй краснѣй а такъ короткѣй веснѣ вѣчная настане зима“ (ч. 51).

Та по правді сказавши, перепалка та була чисто теоретична. Практично, і одні й другі займають ся відразу розвоєм „комнатного“ письменства — страшенної мертвеччини, далекої від народного життя і мовою і змістом, і не цікавої для нікого¹⁾. Ріжниця була хіба лиш та, що мові тодішніх наших москальофілів далеко було до мови російської, мові ж тодішніх „народників“ нераз

¹⁾ „Вѣстникъ“ мертвий увесь, в „Зорі“ ж після 1848 р. тільки й є важного та живого, що „Выписы зъ записокъ мои тямки“ незвісного автора про давнійшу руську інтелігенцію (Зоря Гал. 1855, чч. 28—32). На лихо, вони не скінчені через те, що на 32 числі, з 10 серпня, „Зоря“ на пів року упадає. Сей самий автор писав мабуть і „Придарки въ путешествіяхъ“ (там-же, чч. 30—32).

і ще дальше було до живої мови руського люду. Ба, дали на бік „комнатників“ іде й Головацкий та Устиянович і всі інші горячі колись прихильники Маркіяна; голоси за народною мовою роздають ся все рідше, аж в кінці в письменстві руським в Галичині запановує нечувана в світі кастова мова, в житю-ж приватнім мова польська, як і перед 1848 р.¹⁾

¹⁾ Серед перепалок та хитанини руської інтелігенції, хиталась дуже й „Зоря Галицка“. З 4000 примірників 1-го та 2-го ч. з 1848 розіслано єї на показ 3.450 примірників (2100 на епархію львівську, 1200 на перемиську і 250 на буковинську гр. к.). [Зоря Галицка, 1848, ч. 3]. 21 жовтня 1848 р. мала „Зоря Гал.“ лиш 1500 передплатителів (Очеркъ і т. д. ст. CVII, заява Куземського). Та вже з початком 1849 р. відпало поверх 500 пренумерантів, в третім чвертьроці того ж року відпало ще нових 300, на четвертий чвертьрік згодосило ся до 15 (27) вересня лиш 282 передплатителів! (Зоря Гал., 1849, ч. 78). Затим, від коли настала язикова суперечка в „Зорі“, т. є. від 1852 р., єї не пренумерують і не пишуть до неї перше всі „народники“, а потім, від кінця 1854 р. майже до впадку „Зорі“ всі „москальофіли“, котрих було що-раз більше. Ставропільський Інститут, яко видавець також хитав ся то в той, то в сей бік; коли-ж поніс на „Зорі“ великі страти, то таки заявив нарешті, що причина впадку „Зорі“ та, що вона покинула народну мову й напрямом та відіпхнула від себе народних писателів. Через те Ставр. Інститут і рішив ся врешті віддати редакцію „Зорі“ в руки „народників“ (Зоря Галицкая, 1854, ч. 50, з 8 грудня). Та се вже було за пізно: попи вже від неї так були відвикли, що пренумерували натомісьць польського „Przyjacielu domowego“ (1856, ч 5; допись якогось попа зо Стрийського). В половині 1855 р. „Зоря“ була впала між іншим тому, що через холеру мусіло розвязатись „немноге сотрудниче общество“ Зорі, при чім пропали й пренумерантські гроші, та не в д. Ник. Савчинського, котрий в загалі до нічого не мішав ся. (З Гал., 1856, ч. 1 і 7). Тут же в ч. 1. редакція каже: „Були часы, коли то она (Зоря) имѣла участниківъ помеже членами нашего малорусского народа, а были и такіи, же мовъ догаряюча лямпа гниѣла ътъ днины до днины“. Позаяк передплатителі „Зорі“ нарікали й на неправильну розсилку, то від 1. ч.

Інтелігенція руська зовсім відділилась від народу в письменстві. Від 1853 р. ані в „Зорі Галицькій“, за редакції москальофілів і народників, — все одно, — ані в „Вѣстнику“ нема вже ніяких звісток про нарід¹⁾. Мужицтво було зовсім виперте з письменства „красного“.

Блвмала ще якийсь час думка про осібне письменство для люду, та гслова галицьких москальофілів, Зубрицький, рішив, що для люду не треба знати навіть руську історію, для него-ді досить молитовника, катехисму та псалтирі! Та й сего вони не дозволили мати в народній мові, бо ще під кінець 1851 р. „Вѣстникъ“ різко осудив думку одного народника Θ. Г. — покинути зовсім церковну мову, лишивши їйї лиш для набоженства, поки й воно не буде перекладено на мову народну. Обурена до крайности редакція „Вѣстника“

1856 р. взяв на себе адміністрацію а зараз потім і ціле видавництво М. Дзіковський, настоятель друкарні Ставропигійської. Для заохоти, Дз. від кожного пренумеранта „Зорі“ обіцяв давати по 20 кр. на „Народний Дім“ і церков (ч. 51), та й се нічого не помогло: в апрілю 1856 р. „Зоря“ мала всего лиш 150 передплатителів, з котрих найбільша частина нічого не прислала (З Г. 1856, чч. 15 і 17; дивіть також спис пренум. в чч. 20 до 34). „Діло“ 1835. ч. 77 (не знати лиш на якій підставі) каже, що далі пренум. Зорі було лиш 120, 40, а врешті йїх і зовсім не стало, так що „Зоря“ мусіла перестати виходити. За Дзіковського, в самім остатнім, 52 ч. Зорі з 21 дек. 1856 р., прориває ся думка, що слід усі труди й плоди західної Європи зробити також маєтком усього руського народу, селян і робітників, бо все тепер, мовляв, стоїть на відповіднім напрямку праці. Значить, усе ж таки „Зоря“ бодай чесно конала! (1857 р. вийшло ще 13 чисел, під бистро змінюючими ся редакторами — Дідицьким, Шеховичем і Н. Савчинським, та я сего рочника нігде не міг роздобути!)

¹⁾ За москальофілів нема в „Зорі“ навіть народних слів у дописях!

вважає сю думку крайне шкодливою та „дерзкою“, а навівши дотичне місце аж два рази — своєю й оригінальною; правописею (фонетикою), каже до слова ось що: „То суть вѣрніи слова нашего ч. дописувателя. Полный ихъ смыслъ осуждати не есть званіемъ нашимъ; мы уповаемъ въ преосвященныхъ предстоятелей нашей церкви, же они возмогутъ сохранить непорочность ея отъ прикосновенія всякихъ незваныхъ и нечестивыхъ силъ; но звертаемъ вниманіе нашего читательства на слѣдствія, которы происходятъ изъ презиранія нашей церковщины, будто бы старой, мертвой бабусѣ! — и якъ одно на первый взглядъ маловажное поблужденіе ведетъ постепенно до крайнѣйшой пропасти! Если наши всѣ любители престо народного выговора, и реформаторы нашей словесности таковыя имѣють намѣренія, и не знаютъ лучшихъ привести намъ доводовъ и взоровъ писемности, то во истину принужденны мы сожалѣти тщетнымъ ихъ трудамъ; и увѣряемъ напередъ, же сицевое стремленіе не будетъ сопровождаемо ни благословеніемъ Господнимъ, ни приклонностію нашего народа; подобно якъ и сербскій переводъ новаго завѣта черезъ славнаго Вука Стефановича не удостоился ніякаго успѣха (?!), и можетъ такожь назватися тщетнымъ трудомъ, котораго онъ самъ теперь жалуєть (?!). — Ч. дописувателю же совѣтуемъ откровенно, надъ выше изреченнымъ мнѣніемъ своимъ съ глубокою прилѣжностію розмышляти; бо что бы сказала на тое цѣлая Римско католическая церковь, котору онъ болестнѣй разиль, нежели насъ греко католиковъ, иже съ нею въ соединеніи, мирѣ и любвѣ пребывати честь имѣемъ?“ (ч. 148)¹⁾.

¹⁾ Жаль, що не знаємо автора названої статі в „Вѣстнику“, а то би ми напевно дізнались, що св. Юр не пустив ему

І „Вѣстникъ“ не помилив ся: від тоді вже ні один руський щіп в Австро-Угорщині не поважив ся таке й думати, з боязни перед нашими „преосвященними“ — слугами римського престолу та сторожами непорочности старої бабусі... І подумайте, що се все робили ті самі люде, котрі на першій зборі руських учених у Львові 1848 р. самі ухвалили були між іншим, що й святе письмо й молитви треба понадрукуувати для народу по мужицьки!¹).

Не диво, що „Галицко-руська Матиця“, котра зібрала від народу тисячі, від того часу не видала ні однісінької просвітної книжочки для народу в народній мові, та що й народні школи założені народом після 1848 р. з великою саможертвою та надією, — не принесли йому, під опікою нашого попівства, ніякої справжньої просвітної користі. Попи вважали учителів за своїх слуг та візників, а школу за передпокій церкви, і силоміць утовкмачили в голову нашого народу думку, що верх шкільної науки — се, коли дитина вміє помолити ся та прочитати в церкві „Вѣрую“ й „Апостоль“!

Від зневаги народної мови або байдужности до неї, від витручення мужика з письменства був тільки ступінь до зневаги самого народу, тим більше, що се як раз було по серцю загалу руської інтелігенції, в душі котрої глибоко заховані були панщиняні, шляхетські погляди на нарід. І справді: від самого 1848 р. рідко хто говорив в „Зорі“ та „Вѣстнику“ прихильно про нарід; за те обі газети повні нарікань на єго пиянство, лінивство та інші, на панський

так єго сміливости. — Примір із сею дописію показує також, що редакція „Вѣстника“ в загалі поправляла рукописі „народників“ чи то псувала їх народну мову.

¹) Очеркъ і т. д., ст. XXI—II.

погляд, гріхи¹). Гірко робить ся, коли читаєш в органі руської інтелігенції, Зорі Галицькій, ось хоть би про такі штучки членів Головної Рускої Ради з нещасними селянами :

„Селяне ажъ бѣдъ Бескида зо сторонъ Сколього, — повідає галицький дописуватель до „Моравськихъ Новин“, — прійшли утяжати ся передъ Головною Радою, же имъ бѣдано пасовиска. Прибувши до Львова, удали ся до одного члена Ради, котрій узрѣвши ихъ, запитавъ : „по що до Львова прійшли? Чи не ужалити ся на арендаря, же ихъ що рочне о тисячи обкрадає? чи може на тоє. же имъ кажуть причвинити ся до взбудованя народного дому, або школу ставити? чи може самі на себе жалити ся, же не мають охоты и за гроші працювати, доки бѣда ихъ до того не принуждить; же лучше люблять сидѣти въ корчмѣ, нижъ до працѣ сходити ся, та полезнымъ читаньемъ просвѣщатись?“ Коли селяни до того ся не признавали, вытягнувъ тойже членъ часопись нѣмецку (Neue Zeit), котрая въ Оломуцу, тамъ, где они воли на продажъ гонятъ зъ Галиччины, пише о нихъ тоє: „же они лише сами неробы та піяки, о своє просвѣщеніє ничого не журятся, и же тоє письмо робить тую увагу, же свобода въ рукахъ такихъ людей єсть острымъ ножемъ въ рукахъ дитины. Селяне не могли ся начудовати, и пыталися, якъ они въ такій далечи о тѣмъ можуть знати, и кто имъ

¹) До сего погляду на нарід що раз більше приставали й „народники“. Так на пр. народницька редакція „Зорі“ з 1856 (ч. 3) рада би, щоби та газета йшла й межи нарід, „въ поученъе молодежи, и моральне поллучшенъе старыхъ, гайнуючихъ злишний часъ по корчмахъ пиятикою“ Народови ж і за „народників“ ніщо було в „Зорі“ й читати Хиба „Поученія церковны“, що додавались до „Зорі“ з 1853 р.!

тоє розповѣвъ; чому то всѣ ся такъ ними займають, и якъ то всюда извѣстно, що тутъ ся дѣе, и пытали ся далій: „чи и цѣсаръ що о тѣмъ знае?“ На отвѣтъ, же безъ сомнѣнія и цѣсарю тоє звѣстно, поспытавъ оденъ зъ нихъ: „А ѓнъ же що на тоє?“ Той ѓдповѣвъ: же цѣсаръ ажъ за голову ся взявъ, не знаючи, що має съ вами дѣлати. — Той то способъ поучанія тоє здѣлавъ, же цѣлкомъ сокрушеннї ѓдъ него ѓдѡйшли“ (1850, ч. 5).

А коли нарид наш паниця та нероба, то не варто за ним і обставати, — думала собі руська інтелігенція. І справді, в справах суспільних та господарських інтелігенція та була лютим ворогом народу. Вона з самісінького початку „нового“ часу, після марта 1848 р. стоїть на боці шляхти польської в справах ґрунтових та господарських, пострахом здержуючи нарид від усякого рішучого кроку в свою користь. Орган Головної Руської Ради „Зоря Галицка“ пише виразно: „... доходятъ до насъ чутки, що де не де громады свободу, котрой теперъ уживати можемо, зле зрозумѣли, що самовладно нападають на ланы, сѣножати и пасовиска въ ужитку панѡвъ ся знаходящїя“, задля того редакція й просить селян, щоби не думали, „що громады могли бы мати право на ланы, лѣсы и пасовиска, котри суть въ посѣданю и уживаню панѡвъ, собѣ назадъ ѓдобрати. Того права громады вже не мають и мати не можуть, бо вже давно згасло; а тїи ланы, лѣсы и пасовиска становлять вже теперъ святую и ненарушимую власнѡсть теперѣйшнихъ посѣдателѣвъ“ ¹⁾.

¹⁾ Се остатне редакція говорить між іншим з powodu поміщеної тутже (скороченої) статі про роботизну в Галичині (з *Revue des Revues*, 1847 р.) п. з. Зъ вѡдки ся взяли ланы и паны, де розказує ся, що колись словянські громади

Затим від жнив 1848 р. нарід в Галичині не схотів робити у панів навіть за гроші, так що, аби відвернути від панів руїну, Голуховський наказав був окружним урядам силувати до того¹). Деякі знов громади не схотіли панам робити інакше, як за таку ціну, яку собі самі установили, і не допускали з других сіл робітників, що хотіли робити за дешевшу плату. Се зве „Зоря Галицка“, ві вступній статі, „тяжкимъ проступкомъ“ і каже: що, мовляв, „сами селяне були бы найгѳршими ворогами вѳльного заробкованя, если бы ся громада яка змовила на тоє, абы никто за єншу цѳну не робивъ, якъ лише за тую, яку она сама уложила, або если бы яка громада робѳтниківъ зъ другихъ сѳлъ приходящихъ и наймитися хотящихъ ѳдстрашувала або ѳдганяла. Вѳльнѳсть, котру кто для себе жадає, повиненъ и другому признати, инакше не есть годенъ єй мати“. Задля того редакція радить селянам робити у панів, що, мовляв, самі

мали и обробляли землю гуртом, на потреби громадські. „А якъ всѳ члены громады зарѳвно управляли часть поля на соборне употребленіє лишену; такъ всѳ громады были си рѳвни, а въ народѳ рускѳмъ була рѳвнѳсть.“ Затим аж польські королі повіддавали в Галичині землю войовникам у доживотє, під умовою, щоби узброювали люд і в загаді покривали публичні видатки. Та потім сини і внуки тих войовників присвоїли собі ту землю, не сповняючи навіть умов. „Такъ то зъ панѳвъ доживотныхъ поробили ся паны дѳдичніи“. Отсе первістний громадський комунізм, против котрого нераз писано в „Зорі“, а особливо в „Вѳстнику“ і против котрого, мимохідь сказавши, й митрополит Левіцький видав був 8 (20) сентября 1849 р. окружне письмо до руських попів, щоби вистерігали ся проповідників комунізму] та безбожности. (Зоря Галицка, 1849, ч. 81).

¹) Окрім того в 5 ч. „Галичо-русского Вѳстника“, 1849 р., на першім місці надруковано в сій справі й Голуховського „Воззваніє до сельского народа въ Галиціи“.

обробити ся не можуть, та страшить нарід, що інакше пани заведуть машини, і не буде заробку ¹⁾).

Головна Руська Рада, засипана жалобами руських громад на панські кривди що до ґрунтів, раз-у-раз товкла народови одно: терпіти та не кривдити дідичів і, замість удати ся з тим до ради державної з 1848 і 1849 р., котра би се могла була найсправедливіше розсудити, бо покасувала була всякі осібні права й привілеї панства та пошівства, — Головна Руська Рада стала на тім, що кілька раз під великим напором народу вислала про око депутацію (Куземського й інших) до правительства, де та радила про се спільно з міністрами: верх щастя для такого честолюбивого чоловіка, як „Господинь Риттеръ Куземскій“, та майже всі тодішні „світлі“ Русини! Післанці виразно кажуть, що старались там між іншим о те, „щобы давніи дѣдичи отримали слущну нагороду за страты, яки по знесеню панщини понесли“ ²⁾). Як же-ж інакше дивив ся на се наш нарід! Правдивий его заступник, Капуцак, заявив у раді державній 1848 р., що пани і так надто витягли користи з хлопа за панщини, та назбиткували ся над ним. „І за се все мали би ми тепер ще й платити. Ні! кажу. Нагайки, що вили ся навколо наших голов та утомленого нашого тіла, тим нехай пани вдоволяють ся, се нехай буде їм заплата!“ (Springer, II. ст. 420—421). Всі мужицькі послы були за тим, щоби панам за скасоване панщини нічого не платити. Коли ж рознесла ся в Галичині вістка, що сталоь противно, то декуди мужики, налякавши ся великої плати, говорили, що воліли би вже панщину. На се завважує редакція „Зорі“, що, мовляв, „такоє мнѣніє може вы-

¹⁾ Зоря Гал., 1849, ч. 64 і 63.

²⁾ Зоря Гал., 1849, ч. 99: Справозданє Куземського.

родити ся только въ тыхъ, которыи робити не хотятъ и которыи волятъ зъ милостыни даваемою имъ давными посѣдателями жити, нижъ якъ сами о себѣ промышляти“ (1851, ч. 74). Ось вам віз і перевіз!

Тимчасом правительство всяко успокоювало руських післанців, славило руський нарід та обіцяло єму все, а само тільки про те й думало, як би побороти народне повстанє, розігнати єго представителів та заступників — Раду державну, і знов висунути наперед ворогів народу: панство та више поповіство. Так і скінчило ся на тім, що депутація тратила в Відні по кілька сот кєрвавого народного гроша, а за те завше привозила народови руському поклін від правительства і просьбу терпіти!

Загал бідних селян руських мусів і в сій справі слухати Головної Руської Ради, бо вона була офіційально признаним посередником між правительством а руським народом, товмачем єго думок і потреб та єго наставником. Котра ж громада не могла видержати і піднімала бунт, ту Головна Руська Рада віддавала з головою в руки властей, ще й лаяла її в своїм органі та „Вѣстнику“!

Головна Руська Рада в загалі вважала себе за начальника руського народу. Тим то вона й зрушила ся була не-абі-як на звістку, що прості члени шести львівських руських братств видали самостійно якусь відозву до народу. Відозва ся справді й була надрукована по руськи латинськими буквами, ще 1 марта 1849 р., та порозсилана до братств Галичини. Тут взивало ся братів, сестрички і весь нарід, щоби дбали за просвіту, заводили школи з добре платними дяко-учителями, котрі би вчили читати, писати, співати набожні пісні, числити, рисувати, та показували ремісницькі й господарські стру-

менти, а врешті відчитували дітем і старшим господарям наукові книжки й письма, котрі названі львівські братства брали ся видавати¹⁾. Відозву сю роздавали надто між нарід доокола Львова лянсдрагони, се б то те саме, що пізнійша жандармерія. Окрім того, хтось збирав у Львові підписи на те, щоби ключі від руських церков були в дяків, та щоби попи не були надзирателями шкіл.

Головна Руська Рада посвятила сій справі аж два засідання (1 і 22 л. червня 1849 р.). На першім засіданню ухвалено звістити про се міську коенду і вибрано комісію для розсліду справи. На другім цілісінький час розбирано згадану відозву, і ухвалено врешті зробити поправки та обвістити їх в „Зорі“ для перестороги народу, і показати їх правительству (першого не зроблено мабуть через те, щоби не розголошувати справи серед народу). Загал Руської Ради був за тим, щоби на се звернути увагу правительства. Лиш о. Трещаківський та д. Павенцький обставали за свободою друку і для народу. Трещаківський (честь єго памяти!) сказав при тім до-слова: „Рядъ позволивъ письма ти печатати, мы черезъ той появъ, показуе ся, дальше поступили, бо зачинають наши и менше просвѣщени мыслити и писати; тое повинно насъ тѣшити“²⁾.

¹⁾ Примірник е у д. Франка. Примірник сей післаний був, як показують надписи, до братства Усп. Пр. Богородиці в Жовтанцях, округа жовківського, деканату куликівського.

²⁾ Зоря Галицка, 1849, чч. 45 і 51. — Прості члени братства Ставропигійського з дяком Іваном Домковичем напереді таки не дали ся застрашити. Вони видали під кінець 1849 р. (по руськи, по польськи і по німецьки) обяву, що від 1. январа 1850 р. видавати-мутъ в руській сільській і мазурській мові

При іншій нагоді, іменно на засіданню Головної Руської Ради з 14 (26) листопада 1849 р., Трещаковський зробив їй уважною на те, щоби не мішала поцівських справ до справ народних, аби не видавало ся, що обстає за руською справою тільки для того, щоби введнати що для попів, як се говорено на неї 1848 р. Зробити би се треба тим більше, що „деякі“ руські попи тільки шкодять руській справі, „а мы быемо нарѣдъ рускій кривдили, если быемо за такими обставали“. Та Куземський заявив, що не слід відділяти від народу попів, котрі „преимущественну часть народа становлять“¹⁾, і Головна Руська Рада та загал руського повітства завше ставили на першій місці себе і свої справи. І так воно й мусіло вийти — адже-ж Головна Руська Рада зараз у першій слові до народу (в 1 ч. Зорі Галицької з 1848 р.) сказала просто й ясно: „Первымъ заданемъ нашимъ буде заховати вѣру и поставити на рѣвни обрядокъ нашъ и права церкви и священникѣвъ нашихъ съ правами другихъ обрядкѣвъ!“

Не диво, що орган Головної руської Ради надру-

Сельскую Раду — Wiejską Radę. Редакція „Зорі Галицької“ — не з власної охоти ані для захвали, тільки на припоруку уряду поштового (ч. 10!) мусіла розіслати се „Объявленіє“ з 99 своїмъ числом з 1849 р. На лихо і мова руська (сполученого, як звичайно по містах, братства!) і зміст „Сельської Ради“ були дуже нужденні, і через те вона й упала на 7 числі, хоть само намістництво підпирало і їй і ввесь той порив львівських руських братств. То очевидячки воно казало ляндредрагонам роздавати названу відозву межі нарід, долучити до „Зорі“ „Объявленіє“ про С. Раду, а врешті ще навіть 4 червня 1850 р. місця з С. Ради давано переводити на німецьку мову убігателям на переводчика при намістництві (Зоря Гал., 1850, ч. 55).

¹⁾ Зоря Галицька, 1849 ч. 97.

кував допись із Кромерижа ¹⁾, де ось що говорить ся про Капущак а: „Нашъ о добро краю, або властиве о лиху декотрыхъ — годъ, що сказати мусимо, о лиху найрєвнїйшихъ заступниковъ (?!) руского народа, ревнительный посланникъ Капущакъ подавъ до сойму (ради державної) внесенє, щобъ священникамъ ѓдобрати права стули (плати за треби), и нестыдався тоє внесенє негѣдными клеветами (?!) пѣдперти: цурь ему! але на щастя кромъ немногихъ невѣрныхъ, бо темныхъ немовлять соймовыхъ (мужиків галицьких!) не було кому тоє благомысльное подвиженє поперти: оно упало и славы не зробило. Но неутомимый вноситель готовить нове внесенє: щобъ священникамъ поля ѓдобрати мы знаємо, що П. Капущакъ розумомъ послугує ся чужимъ (?!); а о серцю єго судити не хочемо“ ²⁾.

Таким чином Головна Руська Рада власне тїлько шкодила руському народови.

Та вона прислужила ся руській справі ще далеко гїрше. Через неї то головно Русини відиграли тоді найсумнїйшу ролю в „полїтиці європейській“. Після марта 1848 р. Русини львівські заняли були супротив революційного руху гїдне становиско. Зоря Галицка з 1848 р. (ч. 9, з 11 липня) взивала нарід руський, щоби жив дружно з „народовцями“ інших народів, тїлько свого боронив спокійно: „Нѣкого не напастуйте и не кривдѣть. Щобы вамъ було немило, того другимъ не чинѣть“. Так тїлько, мовляв, можете собі придбати серця всїх і „честь для имене руского“. Се остатне сказала „Зоря Галицка“ на-

¹⁾ Кромериж — мѣсточко на Мораві. В осени 1848 р. тудя правительство перенєсло раду державну, щоби йїї відтяти від народного повстаня в Відні, і тим цупкїйше взяти в свої руки.

²⁾ Зоря Галицка, 1849, ч. 19.

певне під впливом нарад словянського зйїзду в Празі з 3—12 юня 1848 р., де були й висланники Головної Р. Ради, яко представителі окромішного русько-українського народу — Іван Борисікевич, Гр. Гинилевич та Ал. Заклінський (З. Гал., 1848, ч. 9) і де сі висланники зложили з висланниками польськими вільну спілку (Федерацію), що забезпечувала повні права для русько-української народности в школах, урядах і в загалі в цілім публичнім житю. (Дивіть текет тої умови в книжочці „Kwestya ruska“, 1871, ст. 85—86). Та польські висланники попустили Русинам тільки під напорсм інших словянських висланників, особливо російського соціяліста - революціонера, ярого федераліста Михайла Бакуніна: загал галицьких Поляків на се не пристав. Отже коли Поляки стали навіть грозити Русинам, що до них не пристають, тільки заходять ся коло себе, а надто коли й австрійське правительство стало богато обіцювати Русинам, коли тільки стояти-муть против Поляків, — то львівські Русини стратили рівновагу: Головна Руска Рада зачала вважати за свій перший святий обовязок „возницающей повсюду мятежи противустанути“, як казав єї голова Куземський¹⁾. В промові до присутних на засіданю Гол. Р. Ради 8 л. червня 1849 р. офіцерів руського полку охотників, що також зійшов ся тоді до Львова, Куземський прямо заявив, що Русини зложили той полк для того, щоби: 1) „защитити и охоронити рускій край ътъ напастныхъ ворохобникѡвъ угерскихъ и съ ними полученыхъ ворохобникѡвъ польскихъ: 2) Єго Величеству дати доказъ, що рускій нарѡдъ вѣрнѡсть свою не ино на тщетныхъ словахъ покладає, але и чинами каждого часу доказати готовъ и 3) за-

¹⁾ Зоря Галицка, 1851, ч. 53.

безпечити имя руское ђтъ поруганя , якого въ минувшѣмъ роцѣ въ власнѣмъ своимъ краю и пристольнѣмъ градѣ своемъ дознавали“ (Зоря Галицка , 1849, ч. 47). До вистуцу против повстаня Головна Р. Рада раз-у-раз кликала не тѣлько Галичан, а й угорських Русинѣв, особливо нарѣд, котрий з разу не хотѣв, бо й не мав найменшої причини виступати против Кошутѣвцѣв. Тѣлько деякі угорсько-руські мужики виступили против малярського повстаня з оружѣм у руках : „їнніи зрящіи ся безсильними, убѣжали до насъ на Галицку сторону, и ђдѣ насъ въ вѣрности къ Царю нашему Австрѣйскому обученѣ, повертали домѣвъ и тамочныхъ жителей до насъ въ Галичинѣ жиющихъ Русинѣвъ прилучати ся побуждали, оповѣдаючи имъ, якъ наши Русини крѣпко за Цѣсаромъ своимъ обстають, и съ Ѣго правительствомъ держать“¹⁾.

Маючи за собою весь руський нарѣд, австрѣйське правительство не потребувало тоді держати в Галичинѣ багато вѣйска. Воно ужило Ѣго для своѣї піддержки в Італїї, на Угорщинѣ, в Празѣ й у Віднѣ. Таким чином Русини, не розумѣючи навѣть сего, воювали посередно головно против вѣденського народу, що конав у крови вѣд стрѣльб та цушок австрѣйського вѣйска — в оборонѣ народної справи, в оборонѣ політичної й суспѣльної

¹⁾ Русини Верховинскїи во время мятежи угорской (Зоря Галицка, 1850 ч. 31; докінчене в 33 і 35 ч.) Гал р. загальне ополчене виступало „за цѣсаря“ з великим запалом, забігаючи нераз навѣть на угорську землю; особливо вѣдзначували ся гѣрські стрѣльці-Гуцули. В браку чоловіків служили в ополченю дѣтваки й жѣнки. (Див. допись якогось вѣйськового в „Зорѣ Гал.“ 1849, ч. 99). Надто двигав наш нарѣд на собѣї економѣчний тягар — видатки на загальне ополчене, а по части

волі, котру здобув був і для Русинів! Своєю дорогою, Русини-вояки били тих приятелів народу найзавзятійше!

Досить сумну ролю грали в політичних справах і галицькі мужики в раді державній (їх там було 36). Вони не могли порозуміти ся з правдивими заступниками народу, бо окрім Капуцака (та й то лиш по часті!) ніхто з них не розумів по німецьки. Вони в загалі не розуміли, про що говорено на засіданнях ради державної, бо ся остатна, на своє ж лихо, не хотіла їм дати товмачів! Попи-ж наші, що також були тоді в раді державній, веліли руським мужикам держати ся правительства, по волі котрого мужики галицькі підносили ся нераз на шкоду політичних вільностей¹⁾. Тим то й не дивниця, що загал послів ради державної ні-раз не міг їй шанувати. Та правду сказавши, світлі послы ненавиділи за таке всіх послів мужицьких і ціле мужицтво, бо й справді: все австро-угорське мужицтво найбільше винно реакції тим, що узискавши від представителів народу закон про во-

навіть на регулярне військо — Що до Головної Рускої Ради, то вона була така щиро-австріяцка, що єї орган заявив прилюдно, що вважає й думку про поновлене галицько-руського князівства за негідну (Зоря Галицка, 1849, ч. 97).

¹⁾ Окрім того, коли счинала ся бесіда про права руської народности в Галичині супротив Поляків, то попи наші висували на перше місце ріжницю обрядову, через що послы не могли як слід зрозуміти руської справи, слухно завважуючи, що народність не в обряді. В конституційнім виділі ради державної пояснили руську справу як слід тільки чеські послы — Паляцкий та Рігер; Яхимович опять поклав головну вагу на обряд, через що Брестель, горячий прихильник народу, один з найспосібніших робітників в раді державній, слухно назвав єго бесіду відчитом з історії церковної, котрий єго, Брестеля, про слухність руської справи не переконав. — Паляцкий був переконаний, що ав-

лю та про скасоване панщини, зовсім усеунуло ся на бік і не піддержало руху політичного. Сим мужицтво в корени підтяло всяку дальшу працю учених та міських

стрієські Русини швидко присвоять собі західно-європейське обрзоване і в руках австрійського правительства, мати-муть безконечний вплив на перемену стосунків в Росії, іменно через Україну. Ще яснійше розумів тоді русько-українську справу 30-літний Рігер. Він кликав членів ради державної до того, щоби шанували національний рух нашого непризаного та переслідованого Поляками й Москалями народу, що числить 16 міліонів душ. „Свобода печати, — казав Рігер — доведе Русинів до повної ваги. Їх письменство, котре дихає свободою, стопить той неподатливий лід російського абсолютизму, стане Архімедовою шрубою, котра зруйнує царат тим, що потягне за собою до відпаду від Росії міліони закріпощених Русинів. Ось що тут, мої панове, найважнійше: упадок отого ворожого волі європейського деспота настане скоро, коли тільки сей нарід вступить в ряди інших словянських народів.“ Москалі вважають і Галичину та Угорщину за російські, і „коли тут не поможемо Русинам, то вони зуміють обернути ся куди-інде (до Росії) і запам'ятайте се собі добре, мої панове, що так вони загрозять не тільки Полякам, не тільки Австрії, але й свободі!!!“ І справді, конституційний комітет ради державної з 1848 і 1849 р. забезпечив і Русинам повні права тим, що поділив Галичину на самостійні політичні округи з осібними окружними соймами, після народностей, так що Поляки не в стані були взяти верх над Русинами. Окрім того мав бути й головний сойм у Львові, для спільних справ цілої Галичини, а надто, для оборони осібних, головно національних інтересів поодиноких крайів Австрії, мада бути в Відні палата для крайів (Länderkammer), до котрої мали вибирати послів сойми краєві й окружні. Безпосередно громадяне всіх крайів мали вибирати послів до державної палати народної (Volkskammer) — палати панив не мало бути. В загалі, конституція державного сойму з 1848 і 1849 р була далеко ліпша, ніж усі ті конституції, що давало само австрійське правительство, а по части навіть рада державна

робітників над укріпленням конституційного ладу, і могло урядови взяти за чуб увесь народний рух.

Причинивши ся чимало до поборення руху в обороні політичних прав народів, Головна Руська Рада одногосно ухвалює на засіданю з 24 лютого 1851 р (на внесок Трещаковського!) післати лютому ворогову народної справи, міністри внутрішних справ кн. Шварценбергови „благодарственну адресу“ іменем руського народу за „привернене супокою!!“ 21 марта депутація Головної Р. Ради спільно з депутацією від віденьських Русинів вручила той адрес Шварценбергови, а заразом „виразила своє почтеніє“ і другим міністрам¹⁾.

Австро-угорська інтелігенція руська в загалі пишала ся тим, що Русинам зразу вільно було все, помімо стану облоги. Та небавом показало ся, що Русини самі під собою гріб копали. Взавши верх над народом, правительство не сповнило нічогісінько з того, що так було Русинам понаобіцювало за те, що „спасли Австрію“, „цілість австрійської держави“

з 1867 р. (Див. Ant. Springer — Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im Oest. Reichstage 1848—1849, Липськ, 1885 ст. 24—25, 32, 27, 30 32, 210, 218 і провкт конституції ст. 365—383).

¹⁾ Зоря Галицка, 1851, чч. 10 і 46. — Даємо тут ще один приклад сервілізму Головної Р. Ради На засіданю з 5. л. Серпня 1850 р., голова Куземський напер на те, щоби Раду, яко політичне тіло, розвизати самохіть через те, що, мовляв, нас з усіх боків чіпають та лають (Поляки), а се слухати не мило. Тоді старшина патентованих „батьків Руси“ — Ставропігійського Інститута — д. Лев Сосновський сказав отсі приснопамятні слова: „Мы собѣ тихенько сидѣмо, на нѣкого не настаємо, а если Правительство буде судити, то оно намъ скаже розбѣйти ся“. (Зоря Галицка, 1850, ч. 65).

і т. і. Між іншим воно розв'язало й Головну Руську Раду (а тим самим, розуміє ся, й окружні ради); далі розв'язано (в Перемишлі, 3 янв. 1850 р.) руський полк охотників, помимо просьби Русинів, — оставити його на пам'ятку, а надто позабирано потім до війська і тих охотників і гірських стрільців, мимо того, що ті вимовили були собі передом, що вже не будуть служити в війську. Правительство не відділило східної Галичини від Поляків і не ввело в жите свого ж рішення — що угорська Русь чинити має осібний самостійний політичний округ, де би угорські Русини могли розвивати ся зовсім свобідно, і т. і., і т. і. І все се зробило цісарське правительство як раз тоді, коли при помочи Русинів побороло повстанє польське в Галичині та мадярське на Угорщині і, значить, могло зробити для Русинів усе, як би лиш було хотіло. Та ба: воно було реакційне та самодержавне, і було би дивно, ба й неслухно, як би воно не задавило було й Русинів так само, як і всі інші народи...

Коли-ж 1849 р. віденське правительство побороло скрізь повстанє і різко потягло в зад, то австро-руській інтелігенції висунув ся з під ніг найтвердший ґрунт. Вона бо призналась була зразу до народу не так з глибокого власного переконання, як радше по волі правительства та для того, що 1848 р. скрізь панувала така мода, що говорено про люд.

Галицько-руська інтілігенція захитала ся, а разом із тим показала ся такою, якою справді була. Ось-як їйї характеризує в половині 1851 р. Гушалевиц в статі „Якъ теперь стовть справа наша галицько-руська?“. „Суть такіи, — повідає він, — котори въ малодушіи своимъ для ней ничого не надъются. Суть сновъ такіи, котори въ своєї развратности и въ своимъ лукавствѣ уже пра-

влять ей похоронъ. Суть зновъ таки рабы, [котори о ней нічого не знають, жіючи житіємъ безъ свѣдомости, не только о той справѣ, но и о собѣ, абы нѣчь переспати и день перепхати. Суть сновъ такіи, котори ся себе и ей отрицають и встыдають, бо думаютъ собѣ: кто знаеть, може бы человекъ стратилъ, може человекъ що зыскаеть. Суть сновъ таки, которымъ говори до роспуку, а они наконецъ на тое: га!“¹⁾. Разом із тим пішла й реакція против „молодої Руси“. Уже під koniecь 1850 р. одна лава галицько-руської інтелігенції тримала ся вельмож і соромила ся свого; друга жила своїм житєм, але житєм вузким і мілким; третя-ж бачила ві всім революцію і кричала: „на распятіє!“²⁾. Та найкрасше пояснює сю справу якийсь дописуватель „від Бескида“, мабуть Устиянович. „Було короткое тільки время, — повідає він, — въ которомъ ревнѣсть руску почитано и цѣннено — нынѣ никто тебе не запитає, якого ты исповѣданія... Зъ того то показується, же много нашихъ родимцевъ тільки зъ нужды були Русинами, тогда коли время горозило имъ измѣною обстоятельствъ правительственныхъ и слѣдственныхъ имущественного бытія и имѣнія. А скоро тільки перешумѣла буря, закрылась передъ очима опаснѣсть; вже теперь Рущина ихъ не обходить, они повернули въ свое состояние передъ мартовское, въ дрѣмоту давнѣйшихъ временъ“³⁾. Та не зовсім то вони й „дрімали“. „Духовенство наше, — пише в кінці 1856 р. до Погодина найширший прихильник нашого повіства Зубрицкий, — въ большинствѣ къ ни чему годится; пьетъ горѣлку, играетъ въ карты, курить сигарку, и душитъ мужиковъ за церковныя требы. Послѣ революціи

¹⁾ Зоря Галицка, 1851, ч. 45 з 11 л. червня.

²⁾ Зоря Галицка, 1850, ч. 99.

³⁾ Зоря Галицка, 1851, ч. 36, із 10 л мая.

покупало оно по модѣ рускія книги, хотя ихъ и не читало; теперъ же и не покупаєть и не читаєть“¹⁾).

І справді: що-ж було нашої інтелігенції, чи то нашому пошівству робити, коли ще в першій половині 1849 р., зараз після розігнання ради державної, збір 35 австрійських єпископів у Відні (між котрими, мабуть був і митрополит наш Левицький і єпископ Яхимович), прокляв „безбожну“ політичну волю і заявив, що народність — се останок поганства, бо-ж „розличність мови се тільки наслідок гріха й відпаду від Бога!“²⁾).

Де-ж тут було нашому духовенству до яких небудь народних справ та до народу?! Інтелігенція наша як скоро була зійшла ся, так і розійшла ся з народом, і спам'ятала ся трохи аж 1859 р., коли той самий Голуховський та в загалі австрійське правительство, котрим перед тим Головна Руска Рада так дуже кланялась³⁾, задумали накиннути Русинам латинську азбуку, щоби їх відтягнути від російства. Інтелігенції руській,

¹⁾ Письма къ Погодину, III., ст. 603—4.

²⁾ Springer, II, ст. 769. — 17 липня 1849 р. видали вони в тім дусі свій пастирський лист до вірних усеї Австрії.

³⁾ Своєю дорогою, перед тим Голуховський яко намістник Галичини чинив ся, що обстає за Русинами. і навіть співав під час гр. к процесій, як дячок. За те ж тим твердше обставав він за господарськими інтересами шляхти польської против народу, і в сім ему ніхто з „світлих“ Русинів не противив ся! Підчас величезного руського торжества 3 (15) мая 1849 р. у Львові, на котрім було й російське військо, Голуховський кричав по руськи „слава рускому народові“, та наказував післанцям-селянам, „абы власнѣсть своихъ давныхъ панѣвъ шанували, предложеннымъ урядамъ и Головной Рускѣй Радѣ послушными були“ (Зоря Галицка, 1849, ч. 55).

котра перед тим пальцем не рушила для піддержки політично-суспільних прав руського народу, повіділо ся, що разом з азбукою словянською, та ще й кирилицею, зовсім пропаде Русь, і вона зворохобила ся в обороні букв не-абі-як, тай звернула ся задля сего в думці опять до народу: Помагай, мовляв, народе, оборонити азбуку! Важне тут було вже те, що сумліне відповіло на се світлим Русинам: Ба, а щó-ж то ми такого надруковали для народу азбукою, щоби вона ёму була дорогá?

Та поки-що єдиним важним що до (прозового) змісту, хоть і нужденням що до форми¹⁾ наслідком тої заворухи був збірник п. з. „Зоря Галицкая яко альбумъ на годъ 1860“, виданий у честь новоіменованого митрополита Яхимовича. В книжці сій взяло участь все, що тоді у нас як-небудь уміло писати по руськи — 50 живих світлих Русинів з Галичини та Угорщини, і з них один, іменно о. Теодор Лисяк подумав і про народну просвіту та організацію, а то в статі п. з. О поддеживанью народного образованія посредствомъ „молодечихъ братствъ“ ст. 497—505).

О. Лисяк завважує, що молодіж сільська, котра виходить із народних шкіл, покинута зовсім на божу во-

¹⁾ В якій нечуваній, не-народній мові написана та книжка! якими покаліченими язиками говорили тоді не тільки такі люде, як колишній Маркіянів товариш, Н. Устиянович і т. і, але й такі пізнійші народовці, як сам теперішній голова „Просвіти“ та професор руської мови й письменства — Омелян Огоновський! Живі тут тільки деякі, незвісні доти твори покійного Маркіяна (на котрого в лихий годині Русини знову погадали!) та твори его сина Володимира. Та й ті видавець „Зорі“, Б. Дѣ дицки й покалічив своєю правописею!

лю. Є ще, правда, так назв. повторительні школи, але тільки по більших містах, куди бідний наш нарід рідко може посилати свої діти, а хоть би й міг, то не легко пішло, знає бо з досвіду, що виховані в міських школах мужицькі діти цурають ся всего мужицького. „Отже жь абы животной вашей потребъ зарадити, абы молодѣжь, опускаючую початкови школы для дальшого образованья подъ якоєсь покровительство и надзбръ бѣльше ей соотвѣтнѣй — подчинити, а оразъ же въ ней защенленное уже школьное ученіе поддержати“, думає автор, що слід би завести чи радше поновити братства молодечі.

Перед о. Лисяком, про обнову братств церковних в суспільнім напрямку згадано у нас тільки раз, іменно в 7. та 8. ч. „Зорі Галицкої“ з 1851 р., в статі п. з. О новѣмъ опредѣленію церковного братства, з котрої дуже гарно видно, які переміни зробити тоді хотіли в селі найчільнійші Галичане! По думці автора, братства церковні, те „чільне зерно громадське“, повинно було вийти з свого безділства та стати на переді свого села. „Пять рѣчей суть найважнѣйшихъ, которы насъ каждого обходити должни а се: святая вѣра праотцѣвъ, просвѣщеніє, искорененіє пьянства, добре господарованіє и занятіє ся сиротами, вдовицями и убогими“. Задля того й треба би вибрати з братства 5 виділів. I. з них мав би дбати про все церковне в своїй парафії, а також „недбалыхъ понуждати къ слуханію слова Божого и учащанію на святое Богослуженіє“; II. мав би дбати про школу, т. є. щоби вона була добре обвінована, щоби був добрий учитель, щоби діти мали книжки і не марнували часу, щоби був цілий фонд шкільний, будинок, та щоби родичі дітей до школи посилали; III. виділ був би немов поліція мораль-

ности. Задля того повинен скрізь заглянути „на крестини, весільє, обжинки, празники и на всякіи случайно и всякими добрыми и острыми способами противо-дѣйствовати“. „Тотъ выдѣль въ недѣлю и дни святочныи має быти при забавахъ молодежи, абы всякая нечемнѣсть, п'ятика, бѣйка или иньи поблужденія не появлялися“. Кара за се мала би бути то в грошех, то в роботі над окрасою церкви, відноюю школи, будовою доріг і т. і. IV. виділ мав би дбати про поправу господарства сільського: запроваджувати в своїй стороні відповідне насінє й струменти хлѣборобські, викорінювати лихі господарські привички: щоби селяне аж до Петра не па-сли худоби по лугах та сіножатах, щоби худоба не робила в полі шкоди, — дренавати мокрі ґрунти, запомагати підупавших господарів, і на се оснувати скрізь шпихлірі й каси позичкові. Нарешті V. виділ мав би постарати ся „намѣстити старцѣвъ, калѣкъ, запроваджуючи, дабы каждый господарь чергою къ одержаню таковыхъ причинялся“; старати ся, щоби здорові не жебрали, а всі в громаді працювали; запровадити в селі заклад для убогих, або хоть дбати — давати сироти в добрий і набожний дїм та вважати, щоби їм і вдовиці ніхто не кривдив. Все, розуміє ся, мало йти під пошівським проводом. Що місяця або й частійше виділи повинні були мати засідання перед другими або й перед цілою громадою, та здавати з своїх заходів справу. З засідань повинен бути протокол, щоби по році мож було оцінити, як далеко в громадській справі поступило ся. Оттакі порядки були вже тоді заведені в селі Ви-спа, рогатинського повіту, де був парохом о. Савчинський, що писав деякі оповідання против пьянства. Автор

статі взивав усі руські громади, щоби так само робили як Виспа¹⁾).

О. Лисяк пригадує, що на Русі з давна були т. зв. старші церковні братства, котрі впливали й на просвіту народну тим, що удержували школи й бурси для бідних учеників. І тепер у нас при кожній церкві є старші братства, але вони вже зовсім не звязані з народною просвітою. Через те треба би письменну руську молодіж ізвязати скрізь в осібні, молодецькі братства. Ціль їх: піддержати в нашій молодіжі книжну науку, і таким чином щепити й ширити народну просвіту. Членами молодецьких братств мали би бути молоді люде, парубки й дівки, котрі би вмiли читати й писати, а також були обичайні та ходили пильно до церкви. Старшиною молодецького братства мав би бути один із членів старшого братства, щоби вязати до купи оба братства. Молодецьке братство має свою бібліотеку, котра основує ся з добровільних складок грошевих оплат за кару, дарунків по празниках і т. і., і стоїть під доглядом старшого братства. Члени молодецького братства впливають на свейх ровесників в селі добрим прикладом в церкві й домашнім житю, передають набуте з корисних книжок знане ровесникам і старшим. Задля сего треба би рік від року видавати для братчиків відповідні книжки. Кожде молодецьке братство було би обовязане мати ті книжки в кількох примірниках, так що з часом і у нас повстало би таке великанське просвітне товариство, як на Мораві товариство ім.

¹⁾ Ми ще побачимо, що ані авторови сеї статі, ані о. Лисякови, ані нікому іншому пізнійше й доси не повело ся воскресити давні руські братства; побачимо також і те, чому так стало ся.

св. Кирила й Методія. Кілько братств, тільки членів мала би Галицько-руська Матиця і тільки передплатників на всі руські твори.

До братств молодецьких можна би приймати й неписьменних. але сі мусіли би щось зробити для братства, якусь ручну роботу для продажі на окремішний фонд братства.

Такі молодецькі братства заценили би в народі між іншим любов до рідної мови та пісні, і видобули би з него уми-таланти, котрі би двигли наше письменство. Та вони навчили би нарід і того, щоби більше шанував старших, був послухнійший, смирнійший та служив вірнійше. В загалі й о. Лисякови ходило найбільше о те, щоби прихилити нарід до церкви та до попів. „Братское соединеніє — повідає він — начнеся оть дробненькой молодежи, а сила теплои любви и благословенія помалу и старыхъ батькѡвъ и матерей — и цѣлый народъ огорне, и мовъ чародѣйною силою за собою до Церкви, до крылоса, та передъ казальницю потягне“. Братства ті стануть против світської просвіти та посту. „Тысячамъ вѣрою и любовію соединеннымъ сердцамъ поручится честь и возрастъ религійного образованія, повѣрятся сокровища народныи, трудами минувшихъ поколѣній зложенныи. Бо наши братства поставленныи подъ защиту и покровительство св. Церкви, стануть для ней стражnymi полками, охраняющими єи святилище отъ вредного дыханія бури, испаченымъ (?) образованіємъ заповѣтренныхъ. Наши братства стануть подъ знаменіємъ св. Креста, стануть за славу

Божу, за вѣру святую, за церковь, за обрядъ свѣй и своє спасеніє“.

Та ба, зараз таки тоді пішло трохи інакше, ніж сподівався о. Лисяк. Бо після 1860 р. наспів і для руського народу надійніший час. Після невдачної війни з Французами 1859 р., в котрій під Маджентою та Сольферіном побито австрійське військо, цісарське правительство мусіло трохи попустити народам: воно обновило в Відні раду державну та позаводило сойми для всей людности. З початком 1861 р. устанавлено такий сойм і у Львові, — і нарид наш, сподіваючи ся, що тут найде справедливість за ліси та пасовиска, вибрав сюда чимало своїх передставителів і став так око в око з нашою інтелігенцією, котра мусіла за ним упімнути ся. Та властиво пхнуло галицько-руську інтелігенцію до народу те, що 1861 р. стало ся в Росії, іменно на Україні.

Там власне тоді помер був Шевченко, в кілька день потім скасовано панщину, а ще трохи перед тим поущено й українському письменству. Маючи перед очима визволений від панщини люд, світлі Русини тамошні, чи Українці, стрепенулись були під проводом двох Шевченкових товаришів, славних русько-українських істориків та писателів, Николи Костомарова та Панька Куліша, і стали пильно заходити ся коло русько-українського письменства та народної просвіти. Між іншим заложили вони 1861 р. в Петербурзі місячник для русько-українських справ. Основу, стали видавати книжочками вірші Шевченка й інші простолюдські книжочки. Окрім того, ще 1859 р. прихильні до русько-українського народу студенти й учителі з виших шкіл позаводили на Україні недільні школи, де самі вчили нарид письма й інших потрібних

річей дуже ширю і, розумієся, безплатно. Сих Шевченкових та народних прихильників польська й російська шляхта стала звати то українінофілами, т. є. людьми, що люблять Русь-Україну, то й хлопоманами, т. є. людьми, що з-дуру люблять хлопа. Між тими хлопоманами, запровідниками й учителями в недільних школах на Україні були й дд. Володимир Антонович та Михайло Драгоманов.

Весна 1861 стала справдішною весною і для Галичини: з України бо вдарила тоді на нас могуча народолюбна хвиля. Найважніше було те, що тоді галицько-руська інтелігенція вперше дізнала ся про Шевченка та про его вірші¹⁾. Привіз їх тоді з Києва до Львова звісний руський купець Михайло Димет, і се зробило в Гали-

¹⁾ Перед тим твори Шевченка знав тільки Як. Головацький, та й той їх мабуть не розумів і про них нікому не говорив — Д. Ол Барвінський каже, що руська молодіж дізнала ся про Шевченка та его многострадальне жите найперше в Тернополі та що в Галичині твори Шевченка ширили ся в сотнях-тисячах відписів (Поглядь на жите и твори Тараса Шевченка „Ватра“, 1887, ст 135, 129). З друкованих Шевченкових творів перші дійшли до нас із Липська, в виданю Гергарда, що вийшло 1859 р. п. з „Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки“. Поміщено там самі такі твори, котрих у Росії і доси друкувати не вільно, як ось „Кавказ“, „Холодний Яр“, „Думка“ (т. є. Заповіт), „Розрита могила“ „Думка“ („За думою дума роєм вилітає“) і „Посланіє“. До тих віршів додано від редактора по московськи увагу пересіялача, що ті вірші — „выраженіе всеобщихъ, накипѣвшихъ слезъ. Не онъ (Шевченко) плачетъ о Украинѣ — она сама плачетъ его голосомъ“. Про великий вплив Шевченка на галицьку Русь свідчить також Ф. Свистун, — колись сам народовець, тепер москальофіл, — у своїх дуже цікавих статях п. з. „Чѣмъ есть для насъ Шевченко? (в Н. Проломѣ а також осбною брошурою, Львів, 1885).

чині цілу революцію меж Русинами, особливо молодшими. Молодіж руська в мить розхопила від Димета Шевченкових Гайдамак, придбала собі з України й інші єго вірші, переписувала їх в тисячах примірників, читала й голосила їх скрізь, вчила ся їх на память, і перший раз стала кріпко думати над незавидною народною долею.

З Шевченкових творів повіяв у нас зовсім інший дух. Се було зовсім не те, що в австро-угорській Русі, де інтелігенція руська, вишколена в шляхетчині та церковщині, вивчилась була тільки заводити нерівність між Русинами, і тільки зносила ся над темний та нещасний люд, тільки гордувала ним, зневажала та кривдила його не тільки в житю, а й у письменстві. Там, на Україні, під впливом вільнішої української минувшин та новіших, соціалістичних думок російського письменства, чесніша інтелігенція руська, котра складала ся з самих світських людей, раз-у-раз писала не тільки в людській мові, а й дуже прихильно для люду.

Особливо впізнав ся був за простим народом Тарас Шевченко, сам із мужиків і панщизняк. Для него мало вже було того, щоби інтелігенція руська розвивала своє власне письменство в мужицькій русько-українській мові: для Шевченка ще важніше було те, щоби мужиків ані бідних руських людей в загалі ніхто не неволив та не кривдив. В чудових картинах з русько-українського народного життя Шевченко показав світові глибоко людську вдачу нашого народу. Він не відвертав ся, як наші книжники та фарисеї, і від найбіднішої та найнещаснішої людини: від бідного робітника, від удовиць та сиріт, від найминок, покриток, і всіх а всіх, що що-небудь від кого терпіли; противно, власне до тих припав Шевченко

всім серцем, усею душею, власне для тих він жив і помер. Він виступив різко против усього, що путало русько-український нарід: не пощадив ні церкви, „домовина“ народної, ні поців, ні панів, ні царів, ані нікого й нічого. Кервавими сльозами плакав Шевченко над неволею та недолею русько-українського народу в Росії, огненними словами кликав руську інтелігенцію, щоби не покидала народу, не кривдила его разом із другими, а полюбила його як брата та допомгла ему видобути ся з усякої біди та темноти, хоть би й через керваве повстанє. Особливо бив Шевченко против політичної неволі в Росії та против панщини. Ще тоді, коли й наш нарід в Австрії робив панам, 1847 р., Шевченко пристав до т. зв. Кирило-Методієвського братства, що заложив був Н. Костомаров та другі світлі Українці в Кієві. Члени сего товариства старались найперше увільнити всі словянські народи від панщини, придбати для них політичну волю, а потім просвітити їх наукою та, яко вільних і рівних, звести в одну спілку чи федерацію. Горячий Шевченко ширив у своїй віршах сі думки та додавав, щоби всі Словяне увільнили ся й від переваги клерикалізму, що туманить та підбиває один нарід против одного. Російське правительство арештувало за се Шевченка, Костомарова та всіх інших братчиків, і перших неволило цілісінських 10 літ, іменно Шевченка заслано в далеку пустиню та строго заборонено ему що-небудь писати або малювати. Там він тяжко підненав на здоровю, так що не довго й пожив на волі, і вмер, не дочекавши навіть тої хвилі, коли увільнено від панщини нарід, до чого Шевченко чимало був причинив ся тим, що своїми віршами та цілим своїм житєм прихилив до народу чесніших російських панів.

Та немов на щастє для нашого народу: як раз тоді, коли помер Шевченко, обізвав ся у нас Осип Федькович. Федькович, перший в Австро-Угорщині правдивий руський поет світського стану, відразу й на завше пристав до народолюбних думок українського руху. Він повнаскладавав по мужицьки такі чудові та прихильні до простого народу пісні й оповідання з життя буковинсько-руського мужицтва, що відразу закасував усіх австро-угорських руських поетів. Окрім того Федькович, хоть і дуже світлий чоловік, самохіть не відцурав ся простих людей і в життю — він жив із ними, як з братами і навіть носив ся по гуцульськи ¹⁾).

Твори Шевченка та інших Українців перші вибили з голови галицько-руської інтелігенції польщину: аж від тоді Русини галицькі загально зачинають говорити та писати по-руськи. Під напором галицько-руського народу та українського руху, інтелігенція наша оживає. Повстає 1861 р. перша політична руська газета „Слово“, коштом і заходом Мих. Качковського, а під редакцією Б. Дідицького, що перший з галицьких Русинів віддає ся зовсім руському письменству (всі попередні писателі були зарозом ще й чим іншим). „Слово“ довго було прихильне

¹⁾ Про те, яке місце займає Федькович в галицько-руським письменстві, дивіть М. Драгоманова: „Повісті Осипа Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство, „Кієв, 1876, і особіною книжочкою ві Львові, виданою п. з. „Галицько-руське письменство“ в першій половині того ж року, заходом мойім а коштом редакції „Правди“ (пок. Л. Лукашевича). Про те-ж, яке місце належить ся Федьковичеві на Буковині, дивіть відчит дра Смаля-Стоцького в 25-ті роковини виступу Федьковича, у Чернівцях 7 юля 1886 р. (Прилога до 13 ч. II. рочника „Буковини“, 1886 р.).

українському рухови. Сам Дідицький надрукував 1862 р. поезію Федьковича, і в переднім слові до них заявив, що живе може бути руське письменство тільки в живій, му-жицькій мові. Окрім того ще прихильніша до українства молодіж видає кілька газет для інтелігенції, як Вечерницѣ, Ниву, Мету й Русалку. Львівська руська інтелігенція основує 1861 р. першу свою читальню — „Руску Бесѣду“ в „Народнім Домі“, де зразу згідно жили всі львівські Русини, старі й молоді. В згоді оснували вони 1864 р. й руський театр, такий важний для народного розвою.

Та найважніше було те, що тоді руська інтелігенція першай раз розпочала й осібне письменство для простого народу, т. зв. популярну літературу. А зробили се самі старші Русини. Іменно „Слово“ від самого 1861 р. часто давало для народу додаток, де толковано особливо про соймові справи. Затим, 1863 і 1864 р. Северин Шехович також видавав для народу „Письмо до Громады“, о. Іван Гушалевиц видавав 1863 і 1864 газету „Дѣмъ и Школа. Временопись посвящена школамъ и сельскому народови“. Потім знов через цілі два роки (1865—1866) виходила що тижня „Недѣля. Письмо народне для науки и забавы, господарства, промыслу и торговлѣ“. Редактором „Неділі“ був пізнійший російський архієпископ, о. Маркил Попель. „Письмомъ до Громады“ займала ся живо вже й одна Русинка — Татарінова, як думає д. Іван Франко, прізвище матери Шеховича, що певне писала для народу в „Письмѣ до Громады“, як про се свідчить лист Шеховича до пок. Трещаківського з 31 августа 1863 р., що є у д. Франка¹⁾. Тоді ж видавав Шехович

¹⁾ Порівняйте також Нат. Кобринської — Руське жі-

для народу „Порадницю домашну“ та „Секретаря“. Окрім того о. Сильвестр Метеля видав 1865 р. „Читанку астрономичну для народу, Свѣтъ Божій“, а ще перед тим, 1864 р. Шехович випустив яко передрук з „Письма до Громады“ чотири книжочки свої Народної Читанки, а іменно: I. — О повѣтру (Шеховича), II. — О ярмаркахъ (з української „Основи“), III. — О рускѣмъ краю і IV. — О росѣ, обоє Шеховича.

Були се перші популярні руські видавництва в Галичині, і вони сям-там зберегли для пізнійших читалень таку частину руських письменних селян та міщан, що маючи під рукою хоть що-то, не забули читати, як другі. Се вже була велика поміч при засновку читалень. Бо треба знати, що й між теперішніми нашими читальниками є ще такі, що в свій час регулярно читали всі сі й попередні та й пізнійші популярні руські видання, від „Зорі Галицької“ з 1848 р. почавши. Так було на пр. в Іванівці, теребовельського повіту та в Новосілках кардинальських, повіту равського, і сі читальні належать тепер до найліпших. В таких громадах руських, куди в свій час доходили всі популярні руські видання, є тепер, натурально, найбільше письменних селян, і на пр. читальники в Новосілках — всі що до одного письменні, чого ще далеко нема в других руських читальнях¹⁾.

ноцтво в Галичині в наших часах (Жіночий Альманах, 1887, ст. 97). В названім листі Шехович жалує ся, що ніхто не пише до „Письма до Громады“, окрім его матери та вітчимам та що воно має несповна 100 пренумерантів! Один Трещаківський підпомагав усі ті популярні видання Шеховича.

¹⁾ Див. „Наука“, 1875, ч. 9, ст. 411—417 і „Батьківщина“, 1884, ч. 25.

При вичислених повисше популярних видавництвах та тим руху, який запанував був між нашою інтелігенцією після 1861 р., певне дійшло би було швидко і до закладаня народних читалень, як би тільки вся тодішня руська інтелігенція держалась була народу та згідно працювала над єго просвітою.

На се прямо наводила названа статя о. Лисяка, що стала звісна досить широко¹⁾, а ще більше ввійшовша 1867 р. в жите „Устава о праві стоваришуваня“, котра позволяла людям усякого стану й заводу гуртувати ся в товариства, і з котрої зараз скористали галицькі польські пани та міські робітники. В очах галицько-руської інтелігенції, інтелігенція польська не тільки що позаводила зараз в Галичині багато читалень (касин) для себе, але помогла й міським робітникам позаводити по більших містах Галичини цілу сіть ремісницьких товариств польських, що потягли до себе й руських міщан.

Отут то іменно й треба було руській інтелігенції займити ся спільно просвітою та гуртованєм руських селян і міщан в осібні товариства і відтягнути так руських міщан від пагубної для руської справи польської шляхетчини. Та ба! Як раз тоді більшість галицько-руської інтелігенції подає ся на бік осібної шляхетчини і — відрікає ся свого народу!

Навчивши ся від виших польських верстов та від церковщини гордувати хлопом і єго мовою, інтелігенція руська в Галичині вже й перед тим, як ми бачили, немов той слимак виставляє роги до якоїсь шляхетської мови та шляхетського життя. Саму польську шляхту з єї

¹⁾ Зорю Гал. на р. 1860 запреномерувала була наша інтелігенція в 630 примірниках (Див. спис передплатників в кінці книжки).

Польщею інтелігенція наша від 1861 р. до решти не злюбила, бо ся їй надто кривдила та гордувала нею, як і хлопством. Ізразу пои наші немов невільники віддалились були австрійському правительству, думаючи, що найдуть у нім оборону для руської народности від Поляків, а головно дібють ся ліпшого житя для себе. Та правительство робило як раз противно: воно виносило понад Русинів іменно польську шляхту. Інтелігенція руська думала поправити лихо тим, що ще більше гнула ся перед правительством австрійським. Се робила вона безоглядно доти, доки мала хоть тінь надії та доки правительство австрійське, здавалось, досить сильне було для того, щоби трохи присмирити польську та мадярську шляхту. Та коли 1866 р., після невдачної для Австрії війни з Прусами, руська інтелігенція спільно з усею австро-угорською людністю в-друге побачила безсиле австрійського правительства, а надто, коли через те на Угорщині Мадяри а в Галичині Поляки ще грізнійше підняли ся против австрійського правительства та взяли під ноги Русинів, — то руська інтелігенція Австро-Угорщини мимохіть мусіла шукати для себе іншої моральної опори і, натурально, обернула очи на Росію. Там було для неї все ріднійше, ніж в Австрії: вона бачила там руську шляхту, за котрою так дуже зітхала, бачила сильне руське правительство, що як-раз не любило польську та мадярську шляхту, бачила найблизшу до русько-української мову — російську з богатим письменством, а надто рідну віру, що для австро-угорської руської інтелігенції було найважнійше. Тут оживає в єї памяти могутість, велич „москаля“, котру бачила 1849 р., — і переважна частина галицько-руської інтелігенції зовсім стратила розум.

Вона дуже добре знала, що у себе правительство російське гнобить Русинів чи Українців, бо лякає ся їх вільного, козацького духа, і через те працює над тим, щоби стерти з лица землі Українців з їх особною мовою, письменством, історією, цілим духом, і зробити так, щоби в Росії був тільки один нарід московський чи російський (русскій) з одною мовою й письменством, з одною православною вірою, з одною політичною неволею. Після польського повстання против Росії 1863 р. російське правительсво різко було виступило против Русинів та їх письменства, брешучи, буцім би то Русини держали в Росії з польською шляхтою. Отаке то правительство загадала прихилити до себе більша частина галицько-руської інтелігенції, і 1866 р. заявила прилюдно через „Слово“, що русько-українського народу з єго особною мовою й писменством нема і бути не повинно та що Русини повинні зречи ся всего свого і стати ся Москалями¹⁾.

¹⁾ Сей різкий виступ москальофілів мав і на внутрішню політику галицької інтелігенції пагубний вплив. Після него серед нашої інтелігенції настала велика колотнеча. Одні казали, що Русини — Русини чи Українці, другі, що вони Москалі (Русськіє); одні одних лайали та прозивали: м'ягкими, твердими, Українцями, Кулішівцями, Поляками, Москалями і т. і. Тоді то в синах розвилось повним цвітом усе, що лиш було лихого в серці недавних передків галицької інтелігенції. Від'тоді „світлі“ галицькі Русини стали страх нетерплячі одні на одних. Не признати другому нічогосінько доброго через те, що він інакше думає чи належить до іншої партії, перевертати нераз ясну як сонце правду, задля вузких партійних цілей, здоптати ногами талант, утопити в лижці води й найблизшого друга та брата а то й кликнути на него поліцію — се все у нас від тоді річ звичайна. А побачимо ще не раз і не два, що воно тільки шкодить народній справі та підносить у-гору ві ворогів.

Оттак виступила в Галичині явно й громадно партія т. зв. москальофілів, т. є. людей, що люблять Москву, Россію.

Знаючи лиш дещо з того часу російського письменства, коли ще там писано більше з-церковна, з шляхотська та про церковні справи, галицькі москальофіли сподівалися як раз там найти поживу й опору для своїх пошляхетчених забаганок, і до-разу покинули й думку про русько-українське письменство, тим більше, що в Россії воно все було мужицьке та народолюбне, а до того невеличке, так що треба ще було над ним чимало попрацювати. „По що-ж нам того всего, — думала собі наша інтелігенція, — коли там, у Россії маємо вже все готове? По що нам тут працювати над собою та ще й над мужиком, коли Москаль леда день прийде та забере Галичину, і будемо мати рай?“ 1866 р. в Галичині перший раз загально бажано того, щоби Россія прийшла й забрала собі сей край ¹⁾.

Але що Москаль не квапився, то люде москальофільської партії самі справились до Россії. Ідуть тудаж і Як. Головацький ²⁾, і Попель і Куземський і ціла гурма

¹⁾ Дивіть про се дуже цікаву книжку В. Кельсієва — „Молодавія и Галичина. Путевыя письма“. Петербург, 1868. Дотичні дані я взяв відси до своїх статей „Moskalofilstwo i ukrainofilstwo“.

²⁾ Головацький ще від 1847 р. зачинає йїздити на двох конях. Іменно вже в II. частині „Вїяка“, він, запевне для догоди Раячичу, калічить супротив „Русалки Дністрової“ руську правопись і мову. Потім яко університетський професор через кілька літ явно боронить українщину, хоть нишком підставляє ногу „молодій Руси“ і навіть пише в „Зорі Галицькій“ та де інде препоганою мовою. Далі Головацький зовсім занедбує українщину в своїх університетських лекціях, держить ся тільки старої пори руського письменства, хеть часом про око й заповідає, що

молодих руських поїв, буцим то для того, що задля любви до свого народу не могли вже й дихати в Галичині, а не для того, що їм захотіло ся лежаного хліба, панованя в Росії, де вже не потребували турбувати ся просвітою руського народу аві руським письменством, бо само правительство російське боронить усім сим займати ся.

Після 1866 р. нарід руський в Галичині лишив би ся був круглим сиротою, та стала єму в пригоді Україна: при нїм лишились прихильники Шевченка та других Українців, т. зв. у нас народовці, дарма, що тамті кричали, що се польські запроданці.

Супротив москальофілів народовці тим дужче натисли тоді на те, на що й Маркіян та якийсь час і всі галицькі Русини після марта 1848 р., т. є. на те, що русько-український нарід осібний від російського (і польського), що й мова єго осібна і що Русинам далі треба розвивати своє власне письменство в мужицькій мові. До сего додавали з разу народовці більше протившляхетських та противцерковних Шевченківських думок, бо народовці складали ся головно з молодих світ-

говорити-ме про новіше русько-українське письменство з ХІХ столітя. При тім приходить звичайно з пів години пізнійше, виходить перед годиною, не може всидіти й тої чверть години: позівав, раз-у-раз поглядає на годинник і читає так эле та нудно, що молодіж руська воліла йти на виклади з польського письменства Ант. Малецького, що говорив дуже гарно так, що на єго лекції ходила й львівська польська та руська публіка. (Див. про се псевдоніма І. Левіцького „Яковъ Головацкій и Пант. Кулѣшь“, Дѣло, 1886, чч. 44—50). Нарешті в Росії Головацкій пише брехні, а то й доноси на „молоду Русь“, галицьку та українську, і сим дуже погано прислугує ся Маркіяновій тай своїй власній добрій памяти.

ських людей. Крайні народовці йшли, й що до нашого поцінства, навіть дуже далеко. Ось на пр. як писав про них у марті 1861 Антін Кобилянський: „Nedbajemo my na dejakych teperišnych provodatoriv česnych zreštov; my dbajemo bilše za narid bidnyj, kotromu ne vpadе sie vid bohačtva falšyvych knyžnykiv lyš (l=л) tiljko, hej sie vpadalo buvalo pohanjskomu myrovу vid kasty duchownykv svojich, kotri monopolj robyly z prosvjity duchowoji i dlia-toho nezrozumilostev obvarovувaly sie to z pidloty to z slypoty to z bezslynsty sveji“. А товариш Кобилянського, д. Кость Горбаль повідає тут же: „Kažeš, pastyr naš (Яхимович) dobryj rozsudyt svar — vin powede нас на добру пашу. — Toto šče neščistie dlia naroda, ščo ne može vže raz očunity, aby perestaly vže raz zvaty ho čeredov! Kotryj lyše troška vyžše zdoyme sie, pidchopyt sie, pozyraje hordo na holotu — i taki majut нас за череду, kotru mož stryčy (,) dojity. — Ja nečuju vže dlia себе potreby pastyра v takych ričech, a jak my jakyj natručuє sie to hotovyj jem obernuty sie do neho z rohamy — bo čej vže ne porachujut nie pastyri do bezrohiv! — „apage (забирай ся) sata-na, zaryču, vox populi vox dei (народний голос голос божий)“! — ščo do literatury tut lyš hovoriu (такі люде як Горбаль, були переконані, що попи наші тільки псують народний та поступовий напрямок нашого письменства). — Naši pastyri, kiljko vže ich bulo — i vid kotroho čiesu, kiljko ich je! a majemo my krasnu knyžočku v rukach! napysav kotryj dlia našych chlopciv historiju naroda, ščoby obznakomyty z didamy, pradidamy? Pyšut svoje Bohoslovije, Basnoslovije —: Lychoslovije i čort znaje ščo bilše, ščo jak čytaty, to až pit studenyj na čoli vistupaje. I toto — maje buty po ruski dla „prosvičenyja naroda“?! Prosvjitylyž ho (,) — „Ksiaźdz obrządku sławianskiego z nad Swicy vidzywaje sie: „to massa“ — sjlipa i hlu-

cha, ledvy mu nevipalo z huby! Česna huba jeho! — „Chramy Boží, meškanie sjvytoho ducha“, jak nas zve Apostol, stalysmo sjlipov masov!? Zapevne za ich pryvodom!“... „Naši prosjvityteli nežyjut dlia seho sjvita, lyš iz seho sjvita. — Bidnyj narode, bidni ruski syrotieta. po pry ynšych kryvdyteliv kiljko raz vam z tatom, mamov ruskyj pastyr ostatnu korovyciu, šče do toho i z sinom, vziev za pohrib?!!! — De vaša prosjvita, pidpora?“¹⁾.

Рух український прислужив ся Галичині власне найбільше тим, що виробив тут першу верству світської народолюбної інтелігенції руської, світлійшої та вільнодумнійшої від загалу нашого пошівства. Ось через що й Маркіянові думки не змогли вже як перед тим, ізелизнути в церковщині, за котрою, загал нашого пошівства, натурально, завше обставав.

Яко учителі середніх та висших шкіл народовці взяли ся пильно толкувати, укладати та видавати руські книжки для шкіл народних, середних і висших, і тим доказали, що наша народна мова спосібна і до найвисшої науки. З тих книжок і в тім дусі стало небавом учити ся наше молоде покоління, особливо в руській гімназії у Львові, і через те з шкіл стало що раз то більше виходити таких світлих Русинів, котрі вже й не думають про ніяку іншу мову в руськім письменстві, окрім про руську мужицьку. Се правдива й велика заслуга галицьких народовців.

Народовці перші взяли ся сталійше і до просвіти руського народу в Галичині. Задля сего вони хотіли вступити до „Галицко-рускої Матиці“ а коли їх там не

¹⁾ Holos na holos dlia Halyčyny (брошура, 8-а ст. 16). Černivei, v drukarny Jana Ekhearta i syna, 1861, st. 5, 8—9. — Примірник у д. Франка.

приймили — заложили собі 24 р. листопада 1868 р. осібне товариство „Просвіту“. Товариство се мало як раз робити те, що занехала „Матиця“, т. є. регулярно видавати для народу просвітні книжочки

Тяжке як на той час діло задумали отсе народовці. Москальофіли наші чи то головно поци, ті, що лишились дома, голосили, що народовці — се Ляхи, і тим чином відводили від них нарід і шкільну молодіж. На „Матицю“ нарід сам був скинув ся, на „Просвіту“ з разу не дав ані крейцаря. Самі народовці мусіли і укладати книжочки, і складати ся, щоби йїх було за що видрукувати. А все ж таки „Просвіті“ від разу повело ся. Перша єї книжочка, „Зоря“, видана 1869 р., розійшла ся за дві неділі в 2 тисячах примірників¹⁾. „Зоря“ дуже подобала ся народови, ба й інтелігенції. От-що на пр. писав про неї голові „Просвіти“ о. Іван Наумович, парох Стрільча коло Городенки:

„Съ сердечною радостю повитав я першій плбдъ вашого товариства „Просвѣты“. Єще въ 1850 р. бувши въ сѣменици, я пересвѣдченъ бувъ, що мы образуєчи высшій веретвы нашего народа, а не даючи нѣякого корму духового сѣлському народови, будемо всегда безсильными, и вороги насъ задавлять, якъ то истинно видимо на дѣлѣ. Народъ нашъ такій темный, що своихъ наиббольшихъ другбвъ и пророкбвъ еще не умѣе пбзнати и слухає борше ворогбвъ, якъ своихъ, якъ то бачили мы при выборахъ. Если бы мы черезъ тыхъ 20 лѣтъ свободы были употребили всѣ нашѣ силы на такіи поцулярнѣй виданя

¹⁾ Справозданє зъ дѣланій „Просвѣты“ вбдѣ часу завязаня товариства — 26 листопада 1868 року до найновѣйшого часу; Львів, 1874, ст. 6. — Для короткости називати-мемо далі єю брошуру I. Справозд. „Просвіти“ з 1868—1873 р.

(як Зоря), мы стояли бы нынѣ далеко выше, и чувство народности переймало бы вже весь народъ. Для того не могу вѣдказати Вамъ мого соучастя въ такъ великомъ и благородномъ дѣлѣ, и буду Вамъ присылати статіѣ розличного рода. Зорю приняла дѣтвора (в Стрільчи) зъ неимовѣрнимъ одушевленемъ. Уже нынѣ въ цѣлѣ селѣ знають єѣ цѣле содержанє. Выдавайте скоро другій выпускъ, до котрого я дещо пришлю конечно“...¹⁾.

Як бачимо, зразу сам Наумович обіцяв помагати „Просвіті“, та небавом надумав ся інакше.

Москальофіли, до котрих належав і Наумович, бояли ся, щоби народовці не відбили від них нарід до решти і для того деякі з них опять зачали привертати ся до народу і також задумали ся над просвітою. Так на пр. „Слово“ з самого початку 1869 р. стало далі друкувати що тижня „простолюдний додатокъ“ до „Слова“ під заголовком „Слово до Громадъ“, тай Шехович видав від другої половини 1869 р. до другої половини 1870 р. щось 28 чисел господарського популярного пьєса п. з. Г о с п о д а р ь²⁾). Зрештою тоді світлі професори в Россіі, як Водовозов і другі, доказували, що русько-українську мову треба би конечно завести бодай в народних школах на Україні, де нарід росій-

¹⁾ Тамже, ст. 7.

²⁾ На засіданю „Матиці“ з 25 р. апріля 1870 р. Шехович передложив 4 почети своїїх простолюдеських Читанок, кажучи, що готов їх далі видавати за підмогою „Матиці“. Та на засіданю з 16 (28) мая тогож року виділ Матиці зробив із Шеховичем лиш таку угоду, що заплатив єму зараз 150 злр. за 64 примірники „Господаря“, котрі через цілий 1870 р мав висилати для 64 членів „Матиці“. Шехович заявив, що готов і для решти (175) членів „Матиці“ посилати „Господаря“ за половину ціни, т. є. за 1:50 злр, замість 3 злр. („Слово“, 1870, чч. 33 і 38).

ської мови не розумів, а й другі чесніші Москалі стали хилити ся до того, щоби тамошним Русинам вільно було уживати своєї мови бодай для народної просвіти, та в загалі межи собою, чи, як вони казали, для домашняго обихода. Під сим напором само правительство російське знов попустило було трохи українському письменству. Через орган народовців „Правду“ та „Слово“, стало се звісно і в Галичині, і декому з тих наших москальофілів, що не забрали ся були до Росії та й перестали сподівати ся Москаля, стало знов ясно, що інтелігенції треба шукати опори таки в народі та що чужим, російським письменством годі его не то просвітити, а й пригорнути до себе. А сего попам нашим дуже було треба, от хоть би задля нових виборів. Крути-верти, а для народу треба було конче писати так, як він говорить і як найліпше розумів, по мужицьки. І деякі москальофіли самі стали сходити в думці на те, що народовці.

Та пристати до „Просвіти“ значило би підносити народовців, а москальофілам власне сего й не хотіло ся. Зрештою з кінцем 1870 р. стало видно, що двох-трьох просвітних книжочок на рік для народу вже за мало, бо з народних шкіл успіло вже було вийти по селах чимало руських школярів, з котрих молодші ще цікавійші були до письменства ніж попередні письменні верстви народу через те, що під світським доглядом після 1867 р. і в народних школах стали давати дітем більше світської науки, ніж се було за догляду консісторій. Примір „Просвіти“ показав надто, що нарід наш в загалі рад був просвічати ся.

Отим то Наумович задививши ся на „Просвіту“ задумав і собі просвічати нарід, але окреме від народовців. Він і заложив на се в Коломиї першу політич-

ну газетку для народу „Русскую Раду“, а зараз на другий рік і місячне письмо для народу „Науку“. Були се перші чистонародні руські газети в Галичині, котрі вже не впали так, як попадали всі попередні.

На селі Наумович ізжив ся був з нашим народом, пізнав добре его звичаї й думки, вивчив ся як слід мужицької руської мови, то й знав, як і з чим обізвати ся до народу. В тих своїх виданях порушив Наумович зрозуміло майже всі справи, які тоді могли обходити і нарід і інтелігенцію: політичні, моральні й господарські, і через те і нарід і москальофільська інтелігенція, особливо шкільна молодіж, кинула ся до них з небувалим доси в Галичині запалом. Серед народу „Науку“ звичайно читав зібраним хтось такий, що умів найплавнійше читати, і через те не диво, що живий стиль „Науки“ робив на слухачів мабуть чи не найбільший вплив: він просто лоскотав слух народу, тяг його до себе, немов магнес. Нарід скрізь чекав нового числа „Науки“ з великою нетерплячкою.

„Наука“ й „Русская Рада“ перші призвичаїли письменних руських селян та міщан до сталого читаня руських газет і книжок; вони звели до купи письменну та рухливішу частину руського народу в Галичині, і таким чином завели майже скрізь там, куди доходили, перші численні завязки до народних читалень, ба й самі перші читальні. Бо аж через їх читанє в нашім народі — скажемо словами дуже толкового справоздавця, д. Л. про село Літиню в дрогобицькім повіті — „розбудила ся цѣкавѣсть знати, що въ свѣтѣ дѣе ся? що нового и где приключило ся? якъ тамъ и ту люде жиють и якъ собѣ радять? Оттакъ показала ся потреба

умножити кормъ духовный — книжный за-сѣбъ, що дало повѣдъ до основаня читаль-нѣ“¹⁾. Коломийські виданя в загалі перші з галицько-руських популярних видань зачали йти й на угорську Русь, і обновили там трохи думку про народну про-світу та й про читальні. „Наука“ й „Русская Рада“ пі-шли також численно і на буковинську Русь, і перші за-несли туди між руський нарід промінь світла і почутя народного тай думку про читальні.

Правда, як думку про народну просвіту, так і дум-ку про народні читальні міг Наумович переймити від народовців, бо вже перший виділ „Просвіти“ виробив 1869 р. новий статут, прийнятий на загальних зборах „Просвіти“ 14 л. мая 1870 р., після котрого товариство се мало від тепер між іншим закладати народні бібліотеки і читальні та устроювати відчити й музикально-декляматорські вечерки²⁾. На-родовцям справді й належить ся та честь, що з усіх руських товариств перші вставили се в свої статуті. Далі я покажу докладно, на кілько „Просвіта“ стояла коли в звязку з народними читальнями та народом в за-галі, тепер же стверджую лиш тільки, що в першій по-рі руських народних читалень (1871—1878) народовці зробили дуже маленько не тільки що до їх закла-даня, але й що до ширеня про них думки серед сіль-ського народу. Властивим, першим і майже єди-ним проповідником та ширителем руських народних читалень, опертих на статутах, був таки Наумович.

¹⁾ Русская Рада, 1876, ч. 14.

²⁾ І. Справозданє „Просвіти“ 1868—73, ст. 6—8.

А робив він се і особисто і письмом. Своїм парашіям в Стрільчи мав Наумович говорити про читальню ще около 1868 р.¹⁾; учителям та школярям руським радив він в „Учителю“ з 1870 р., в ч. 3 з 3 февраля яко лік против забуваня письма: купувати молитвослов, часослов, передплачувати „Учителя“ та „Ластівку“, помагати видавати популярні книжочки та заводити громадські читальні. Потім звернув ся з сим Наумович і до старшої руської інтелігенції Іменно в февралі 1871 р. на зборах політичного руського товариства „Русская Рада“ у Львові²⁾ вніс він, щоби товариство се

¹⁾ Русская Рада 1873, ч. 3

²⁾ Політичне товариство „Русская Рада“ ві Львові основано в апрілі 1870 р. мабуть також під впливом руху в „Просвіті“. Воно мало боронити прав руської народности: „а) через розговори въ предметахъ политическихъ и соціальныхъ, на собранияхъ общества вести ся маюціи; б) через петиціи, меморанды и адрессы; в) через публичныи письма: г) через вліяніе на всякіи выборы; д) через народныи собранія; е) через ширеніе просвѣщенія въ русскомъ народѣ и поднесеніе его добробыту“ (Статуты полит. общества „Русская Рада“, Львів, 1870). Оснувало те товариство 9 руських послів на сойм, між котрими був і народовець пок. Юліян Лавровський Народовці також думали належати до того товариства, і 7 з них (Вахнянин, Партицкий, К Сушкевич, Романчук і інші) подали ся були до него, та виділ їх не приняв. Вони відкликали ся до загальних зборів „Р. Рады“ з 7 л. сентября 1870 р., на котрих було до 200 членів товариства, тай тут за їх прийнятем підносило ся тільки по 7—10 членів. Тоді Лавровський заявив, що також виступає з товариства і разом з Сушкевичем та Романчуком вони вийшли з салі — „супровождаєми рукоплесканіями собранія и публики“ („Слово“, 1870, ч. 68). В звязку з львівською „Русскою Радою“, — що, яко політичне товариство, після статутів, не могла мати філій на провінції, — і з тим самим напрямком, 1870 р. від другої половини мая повстали 3 руські політичні товариства під назвою Народних Рад, іменно в Перемишлі, Калуші й

„постаралось о обнову братств тверезости, основане кас позичкових і читалень по містах і селах між руським народом“¹⁾. Збір прийняв сей внесок прихильно, але що товариство не могло займатися такими справами, бо не мало сего виразно в своїй статутах, то голова збору завізвав членів „Русскої Ради“, щоби кождий з них займався сими й подібними народними справами приватно. Ухвалено таким чином закладати шніхлірі громадські, каси позичкові, читальні громадські, товариства тверезости, господарські і т. і. На зборах тих мало бути до 60 світлих Русинів зі Львова і до 400 з провінції.²⁾

В 2-гій же числі „Русскої Ради“ з 1872 р. Наумович підніс справу про читальні перед самим руським народом, помістивши там на самім переді свою статю „О читальня хъ“, в котрій радить руському народови брати собі приклад з Німців та Чехів і закладати скрізь читальні. Гроші на видатки для читалень не слід, по думці автора, стягати до-разу від читальників, тільки покривати

Стрию. Перемиська Народная Рада мала на своїй зборах говорити і про господарські справи та устроювати для народу відчити. (Див. Уставъ товариства „Народная Рада“ въ Перемышли, Перем. 1870, і „Слово“, 1870, чч. 36, 74, 78). Та і львівська „Русская Рада“ і тодішні „Народні Ради“ на провінції, тай усі майже москальофіли приватно займалися власне тільки агітаціями виборчими, і справді за їх приводом 1870 р. вибори до рад повітових випали були для Русинів досить корисно. (Див. дані про діяльність перемиської „Нар. Ради“ в „Слові“, 1870, чч. 66, 68, 69, 77, 101). Калуська й Стрийська „Народная Рада“ не мали навіть ані одних зборів.

¹⁾ Русская Рада, 1871, ч 9.

²⁾ „Слово“, 1871, чч. 20 і 21.

з громадських складок, а іменно: 1) Рада громадська повинна при стяганю податків брати від кожного податника по кілька крейцарів на читальню; 2) місцева рада шкільна повинна віддавати на читальню грошеві карі за непосилку дітей до школи, і 3) братства церковні повинні призначувати на читальні бодай частину церковної коляди. Аж як громадяне засмакують в руських книжочках та газетах, тоді можна буде наложити на кожного читальника невеличку вкладку, на пр. по 50 кр. на рік.

Щоби ж тим більше заохотити руські громади до закладаня читалень, Наумович подає тут-же писаний до него ще в кінці 1871 р. лист Стася Жовніра, вислуженого вояка і вїйта в селі Мельничач коло Журавна, в жидачівськїм повіті. „Пане редактор! — пише той світлий селянин. „Прошу Вас, пригадайте нашим людем, щоби ще в сім (1871) році зачали закладати по місточках і селах читальні. Много ту коло нас є таких людеї, що уміють і мають охоту читати, та що ж з того, коли не мають що читати? Для того думаю, що найліпше би було, аби в громаді скинули ся по кілька крейцарів і закупили собі книжок і газет, а в кождїй громаді вже найде ся чоловік, що перечитає. Такі читальні великим добром були би для нас господарів, бо ми на селі жадної забави ані розвеселеня не мавмо, хибань лиш в коршмі, а яка ж то забава в коршмі?“

В кінці сеї своєї першої статї про читальні Наумович обіцяє читальням давати „Р. Раду“ за половину ціни.

За тим в февралі 1872 р. вніс Наумович на засіданю ради повітової в Городенці, щоби завізвала всі громади свого повіту до закладаня читалень. Городеньська повітова рада зробила се, і єї заходом повсталала

зараз одна така читальня в селі Чернелиця, з 62 членами¹⁾. В початку ж 1873 р. а іменно в 2 ч. „Науки“ за Февраль помістив Наумович другу свою статю „О читальняхъ“ і додав уже й нарис статутів для руських читалень. Після них — ціль читальні: просвітити ся членам самим і притягати до просвіти та всего доброго цілу громаду, а то через читанє руських книжочок і газет та розмову про прочитанє, і через відчити. Членом читальні міг бути кождий, без ріжниці стану, полу, віку й обряду. Ся сама статя, тільки без статутів, надрукована і в „Русській Раді“, 1873, ч. 3.

Тимчасом „Просвіта“ робила далі своє. Книжочки

¹⁾ Русская Рада, 1872, ч. 4. — Городеньська рада повітова вівзала свої громади до закладаня (руських) читалень очевидячки тому, що в ній тоді верховодили Русини. Так було тоді ще в деяких повітових радах, як в Перемишлянах, Стрию та Рудках. Се видно з того, що в 1873—4 рр. виділ повітовий в Перемишлянах передплачував по 15 примірників „Науки“, виділ стрийський (і городеньський) по 10, виділ рудецький по 8 примірників, разом по 43 примірники. (Див. окладинки „Науки“ з тих років). Відтягнувши від того 4 примірники для самих рад повітових, мати-мемо 39 примірників „Науки“, котрі запевне посилаю для підвластних тим радам сіл, так що в згаданих повітах могло тоді бути 39 завязків до читалень. З І. справозданя „Просвіти“ 1868 до 1873 виходить, що ради повітові справді закладали тоді якісь бібліотеки, та годі було дізнати ся до-певне, які се були бібліотеки — громадські чи шкільні. руські, чи польські, чи мішані? Знаю про се лиш тільки, що на засіданю з 10 грудня 1872 р. виділ „Просвіти“ рішив розіслати до рад повітових (літографовану) відозву, щоби закладаючи бібліотеки, купували книжки руські в товаристві „Просвіта“. Ухвалено також розіслати й спис тих книжок, які тоді були. В справозданю з 5. заг. зборів „Просвіти“ з 22 л. мая 1873 р. сказано, що се були бібліотеки шкільні та що кілька рад повітових по згаданій відозві закупили книжки в „Просвіти“.

єї п. з. Зоря купував наряд по празниках та ярмарках дуже охочо¹⁾. Вони були не зле уложені. Перші 4 книжочки „Зорі“ укладав Ом. Партицкий, від половини 1871 р. вів їх Володимир Шашкевич; від половини ж 1872 р. львівські народовці спровадили собі до помочи Осипа Федьковича²⁾. Народні книжочки

¹⁾ І. Справозд. „Просвіти“, ст. 12.

²⁾ Перший раз присутний був Федькович на засіданю виділу „Просвіти“ у Львові 25 липня 1872 р. „Просвіта“ зобов'язала ся платити Федьковичеві 250 злр. річно, і за се вимагала найменше 12 друкованих аркушів оригінальної праці для народу. Других 250 злр. мало платити Федьковичеві касино львівських народовців „Бесѣда“, за 5 клясичних перекладів на рік!! (Розуміли, що то значить перекласти добре на руську мову хоть одну штуку клясичну!) Та „Бесѣдѣ“ ні-відки було платити, і через те й сих 250 злр. взяла на себе „Просвіта“, зобов'язавши за те Федьковича достатчувати разом 24 друкованих аркушів малого формату на рік. Плата лічила ся Федьковичеві від 1 липня 1872 р. і виплачувала ся місячно з гори. (Рукопись „Фармазонів“ прийняв виділ „Просвіти“ ще на зас. з 11 лютого 1873 р. Взір до сего оповідання взяв Федькович, на припоруку виділу „Просвіти“ чи радше дра Ом. Огоновського (зас. ^{17/12} 1872) з Чокого Goldmaschendorf. Огоновський гадав тільки перевести, та Федькович обробив по свому і, натурально, зробив ліпше). Для такого славного писателя, як Федькович, важко було те, що виділ „Просвіти“ не тільки що казав ему, що й як має писати, а й переглядав та поправляв его рукописі. Надто написати 24 аркушів на рік чого-небудь порядного, та ще й для народу — річ не так то легка. Отим то й не диво, що Федькович не міг додержати контракту і вибув на службі у „Просвіти“ ледви-не-ледви до кінця 1873 р. т. в. 18 „чорних“, як сам каже, місяців. (Драгоманов — Повісті Федьковича, ст. VI.) На розході, розчарований львівськими народовцями („Повісті“, ст. VI.). Федькович написав їм лист, де між іншим каже: „Я писати не думаю на того, аби мали літературні монополісти ще критикувати“ (Засід. вид. 28 лют. 1874). На кілька в сім спорі грали ролю й основи та напрямки тепер ще годі розсудити. Знаємо тільки, що кілька популярних

Федьковича (Пісні про св. Николая, Село Фармазони), в котрих він велів навіть святим і попам нести між на- рід науку й інше добро, — росхопив нарід так, що небавом треба їх було друкувати другий, ба й третій раз ¹⁾. Се й не дивниця по таких славнім, таким прихильнім до про- стого народу та любім єму писателю, як Федькович. Наумович росхвалив „Фармазонів“, та єму і всім москальофілам стало ясно. що книжочки „Просвіти“ стануть від тепер розходити ся ще більше. Се би ще для них нічого, як би не те, що народовці трохи інакше брали руську історію, звертали більшу увагу на козаків, ніж на князів, та в своїй виданях для інтелігенції тай прак- тично проповідували звязок нашого народу з народом українським та єго моральними засобами Москальофіли

праць Федьковича „Просвіта“ зовсім не надрукувала („Проскура“, „Подарунок чемним руським діточкам“, „Казка про одного стріль- ця й опири“, „Від чого море солоне“, „Пісні для дітей“, „Народ- ні коляди“, „Ворожка“), мабуть через те, що в них, бачу, було вже аж занадто церковщини. Бо, як не чудно, а й Федькович у популярних працях піддав ся впливови загалу гал. р. інтелі- генції — заняв більше церковне, ніж світське становище, хоть і тут зовсім по людськи відносив ся до простого народу.

¹⁾ Цілі наклади популярних видань „Просвіти“ росходили ся від разу власне тільки в 1869—72 рр. Тоді розійшлоє іменно 6 книжочок „Зорі“, кожда в 3000 примірників. Календарь на р. 1870 в 3000 пр, Календ. на р. 1872 в 1500 прим.. I і II ви- дане „Що наєь губить“ Качали, разом у 4000 прим, „Як ярмар- кувавъ Тарасъ зъ Мотрею“ (Вахнянина, про пьянство народу) в 3000 прим.. разом у 29000 прим. Після 1870 р. виданя „Про- світи“ в загалі розходили ся стосунково помалійше запевне че- рез те, що „Р. Рада“, „Наука“, а далі й общество Качковського відвернули трохи нарід від видань „Просвіти“, котра надто стала тепер видавати свої книжочки в більше примірників як перед тим. (Див. дані в I. Справозд. Просв. та в „Житю Бориса и Гль- ба“, в додатку).

лякали ся, що з сим народовці висадять ся з часом і перед простим народом, і через те окрім „Науки“ та „Р. Ради“ Наумовичеви конче було треба загоді поставити ще й свої власні книжочки для народу, що проповідували би більше звязок нашого народу з народом московським чи радше з російськими, попівськими, панськими та урядовими верствами. До того ж читателі москальофільської „Науки“ й „Русскої Ради“ самі стали звертати увагу Наумовича на те, що для народу вже за мало тих газет, а треба ще й книжочок, спосібних до закладаня читалень. По крайній мірі так мав писати Наумовичеви якийсь селянин ще в початку 1872 р. „Над тим письмом я задумав ся, — повідав Наумович, — і справді нема ніякої користі з того, що говоримо й пишемо про читальні, скоро до тих читалень ніщо купити“¹⁾.

Оттим то Наумович в спілці ще з якимись „руськими писателями“ задумав був-зараз із початком 1872 р. видавати для читалень книжочки п. з. „Русская Читальня“²⁾. Та діло й скінчило ся небавом тим, що сам Наумович видав в 1872—74 рр. щось шість книжочок п. з. Читальня. Одна з тих книжочок звала ся „Рускій историческій мѣсяцесловъ“ на р. 1875, і була в кілька літ потім сконфіскована за проповідь звязку нашого народу з Россією.

Для піддержаня такого книжкового видавництва для народу треба було більше грошей, а більші гроші могло у Русинів достатчити хиба тільки товариство. Такими товариствами були: „Галицко-руська Матиця“

¹⁾ „Слово“, 1872, ч. 14; 16 (28) февралія.

²⁾ Русская Рада, 1872, ч. 4.

і „Просвіта“. От Наумович і звернув ся до них обох, і радив їх розв'язати, а натомісьць зав'язати нове товариство „Матицю люду“ (при тім Наумович мав мабуть на думці й те, щоби так потоцнити народовців серед москальофілів). Коли-ж ні одно з сих товариств на се не пристало, Наумович задумав оснувати нове просвітне товариство, похоче на „Галицько-руську Матицю“ та „Просвіту“. Саме тоді, 1873 р., умер був М. Качковський і лишив кількадесять тисяч гульденів на руські народні цілі. Отже щоби пошанувати пам'ять сего покровителя русько-українського письменства (Качковський піддержував грішми і „Науку“ та „Р. Раду“), а також дістати для нового просвітного товариства ті гроші, Наумович назвав єго „Обществомъ имени Михаила Качковскаго“. Воно повстало на величезнім народнім вічу в Коломиї, в другій половині 1874 р. Віче се завізав був Наумович, і на нім верховодили самі москальофіли.

Отсе ж то общество й мало потім, після своїх статутів, заняти ся й закладанєм руських читалень. Уже бо в 5 ч. „Науки“ за май 1874 р. Наумович подав нарис статутів общества Качковського, після котрого воно мало між іншим закладати також читальні, каси позичкові, шпіхлірі та братства тверезости¹⁾. З початком 1875 р. общество Качковського вже ввійшло в жите.

Після §. 2. єго статутів воно мало закладати читальні (а також братства тверезости, каси позичкові, шпіхлірі громадські та ремісницькі товариства). Коже село чи місто, де до общества Качковського записало ся

¹⁾ Тоді ж надрукували статуту для читалень „Учитель“ 1874. ч. 8 - 9 і „Слово“, 1874, ч. 80.

бодай 12 членів, мало право заложити собі читальню, а кождий член общества Качковського зобов'язаний був „старати ся всіма силами осунувати читальню в своїй місцевости та позискати для неї як найбільше членів“.

Статути общества Качковського та накликуване Наумовича до закладаня читалень друковані були в виданях общества, а іменно: в 1. книжочці, з 1875 р. п. з. Съ Богомъ (Наумовича) автор натискає на те, щоби кождий член общества старав ся завести в своїй місцевости читальню; в 2. книжочці з 1876 р. п. з. Горитъ (Наумовича) надруковані статути общества; в 6. книжочці з 1876 р. поміщена статейка п. з. Где що о читальняхъ, в котрій взиває ся людей і особливо братства церковні, щоби закладали читальні; далі в книжочці за сентябрь 1877 р. п. з. Земля наша мати ще раз надруковані статути для читалень і додана наука для їх основателів та виділів¹⁾

З свого боку Наумович в 10 ч. „Науки“ з 1875 р. (октябрь) в статі п. з. „О бібліотекахъ и читальняхъ громадскихъ“ подав обширну звістку про отворене німецької народної читальні в Волькердорфі під Віднем (де тоді послував) та заохочував до такого самого й наших громадян, а в 1. ч. „Русскої Ради“ з 1876 р. надруковані „Десять заповѣдей для Русинѡвъ на р. 1876“, з котрих чотири перші були: 1) Читальні, 2) Каси позичкові, 3) Шпіхлірі громадські і 4) Крамниці. Нарешті в 5. книжочці своїй „Читальні“ Наумович ще раз надруку-

¹⁾ Сі остатні дані беру з статі д Щирого п. з. „Наши читальни“ (Новый Проломъ, 1885, ч. 205), бо дотичних чисел тих видань годі було роздобути.

вав статuti для читалень, а в 9, 10 і 11 чч. „Науки“ з 1876 р. помістив свої три „Письма къ всѣмъ ревнымъ нашимъ народолюбцямъ о конечной потребѣ заведенія читальней“.

Окрім сих більших статей, „Русская Рада“, „Наука“ й „Слово“ раз-у-раз накликували тоді до закладаня кас позичкових, шпіхлірів. крамниць, а особливо читалень, і пильно подавали звістки про założені читальні, а про деякі з них і більше чи менше повні справозданя¹⁾. І голос Наумовича, накликающий тоді до закладаня читалень, розходив ся досить широко, бо сама „Наука“ й „Русская Рада“ мали в перших роках по 1000 до 1500 пренумерантів, а виданя общества Качковського розходили ся ще більше, а іменно 1875 р. в 1645 примірниках, 1876 р. в 4791, а в 1877 р. аж в 6123 примірниках.²⁾

Супротив сего всего, „Просвіта“ зробила для тодішних читалень тільки ось що:

Як знаємо, ще в прийнятих на загальних зборах 14. мая 1870 р. статутах було, що „Просвіта“ має закладати й читальні. Та сего вона не робила. Аж під напором викликаного Наумовичем серед народу руху, загальні збори „Просвіти“ з 22 л. мая 1873 р. прийняли внесок дра Ол. Огоновського „щоб поручити Виділови старанє около закладаня читалень

¹⁾ „Русская Рада“ все в середині, „Наука“ ж подавала в середині тільки повні справозданя, а звістки про założені читальні можна найти на окладинках „Науки“, в списі єї пренумерантів. Після сих звісток я й уложив спис руських народних читалень першої пори, що будє надрукований осібно разом зо списом теперішних читалень.

²⁾ Іменно таке було число їх регулярних відбирателів — членів общества. (Див. вид общ Качк. ч. 1. ст. 94, ч 3, ст. 92, ч. 8. ст. 256 і ч. 12, ст. 380).

для народу по селах і місточках“. Та й тепер, як зараз побачимо, члени „Просвіти“ зробили тут дуже мало. Аж 1876 р. постановив виділ „Просвіти“ візвати руські читальні до вступу в члени товариства, в наслідок чого й мали записати ся тоді до „Просвіти“ деякі читальні (котрі?)¹⁾. Що ж до поклику до закладання читалень, то „Просвіта“ надрукувала тільки в книжочці п. з. „Ластівка“, 1874 р., (ст. 52—54) статейку п. з. Читальнѣ, де говорить ся то само, що вже перед тим говорили „Р. Рада“ й „Наука“, наводить ся й згаданий повисше лист Стася Жовніра, а в кінці обіцяє ся, що читальням „Просвіта“ давати-ме свої видання за половину ціни. Але й сею статейкою „Просвіта“ дуже мало рознесла тоді між нарид думку про потребу читалень, бо „Ластівка“ розійшла ся в тих роках дуже мало: з кінцем 1880 р. з 5000 примірників остало ся єі в магазинах „Просвіти“ аж 4.128 примірників!²⁾. Сама ж „Просвіта“ завізвала нарид до закладання читалень аж в грудню 1877 р. в „Письмѣ зъ Просвѣты“ в статі п. з. Чи намъ товаришити ся?³⁾. Далі в органі народовців „Правді“ нема й однісінького слова про читальні, тільки в „Письмі з Просвіти“ за 1877 і 1878 р.⁴⁾ є все-

1) Справозд. 1873—77, ст. 6.

2) Справозд. Пр 1 вер. 1879 до 31 груд. 1880, ст. 5.

3) Письмо зъ Просвѣты, 1877, ч. 3 З самого заголовка виходило би, що ще тоді „Просвіта“ вагала ся, чи має радити Русинам закладати читальні й інші спілки, щоби хто часом не сказав, що й народовці соціялісти, на котрих тоді тільки те й говорено, що вони прихильники всякого товаришова нья!.. — 1. ч. П. з Пр. друковано в 2500, 2 і 3 ч. тільки в 1000 примірниках, після чого на засід. вид. Просвіти з 23 лютого 1878 р ухвалено, щоби його друкувати в 1200 примірниках.

4) Чисел із 1879 р. я не читав, бо нема їх у Львові ані в публичних бібліотеках, ані навіть в самій „Просвіті“!

го-на-всього три звістки про założене читалень в Домаморичи, Підлужу й Лешневі¹⁾. Затим що до книжочок „Просвіти“, то виділ післав їх в ту пору даром тільки отсим читальням: Поздяч, Денисів, Грибовичі, „Побратим“ у Львові, „Поміч“, в Поморянах і „Надія“ в Збаражу²⁾, далі читальням сіл Стронятин, Тужилів (1874 р.), Яричів (1876)³⁾. Що ж до інших читалень котрі зголошували ся до „Просвіти“ за книжками, то виділ на засіданю з 21 жовтня 1876 р. рішив давати читальням попередні виданя тільки в такім разі, коли вступлять у члени „Про-

1) Ч. З. з 1877 р. і чч. 4 та 11 з 1878 р.

2) I. Справозд. Просв., ст. 12; Справозд. від 15 мая 1874 до 27 мая 1875, ст. 14.

3) Засід. вид. 13 л. мая 1874 р. л. липня 1874, 12 лют. 1876. Подаю тут точні дані, усторонивши всякі неточности в друкованих справозд. „Просвіти“, в роді: „деякі“, „многі“ і т. і. Так на пр в друк. Справозд. з 1876 і 1877 (ст. 6—7) виділ „Просвіти“ розказує, що й через свою філію Коломийську впливав на закладане сільських читалень в тім повіті Тимчасом філія „Просвіти“ в Коломиї повстала аж 27 лютого 1877 р., а в двох роках 1877—78 повстало в Коломийщині тільки 2 не-сільські читальні, іменно в Коломиї (1878 р.), для котрої центральний виділ „Просвіти“ призначив 5 гульд (засід. 14 марта 1877) і в місточку Печеніжині, того ж року; та в Печеніжині думали про такі справи й без народовців, бо тут іще в початку 1872 р. була читальня при церкві, а ще 1873 р. не було народовця, т е не було члена „Просвіти“ (Див. Спис членів в I. Справозд. Просв. 1869 73, ст. 26—32). Усі ж народовці записували ся в члени „Просвіти“, так що після числа сих остатних можна напевно сказати, кілько коли було в Галичині народовців. Тільки остатними роками записують ся до „Просвіти“ й такі приватні люде та товариства, що не конче вважають ся за народовців. — Вплив станіславівської філії „Просвіти“, założеної 25 марта 1877 р. на закладане читалень показав ся аж після тої пори, про котру тепер говоримо.

світи“ (кілько ж їх в ту пору було в „Просвіті“, скажемо пізнійше). Задля того виділ „Просвіти“ знизив для них вкладку на 1 злр. (а ще перед тим, іменно 27 мая 1875 р. „Просвіта“ знизила на 1 злр. вкладку і для селян та міщан, очевидячки через те, що тільки вони мали платити і в обществі Качковського) ¹⁾. За тим що до статутів для читалень, то виділ „Просвіти“ поручив їх (д. Целевичеви) зладити аж на засіданю з 14 марта 1877 р., видрукувати ж такі статuti рішив виділ аж на засіданю з 9 марта 1880 р. Нарешті поодинокі народовці справді заложили були тоді тільки ось котрі читальні: при „Побратимі“, „Помочи“, далі читальню в Бережниці шляхотській, калуського повіту, заходом о. Ол. Степановича ²⁾, в Підлужу 1875 р., зах. члена „Просвіти“, учителя Івана Басараба († 1878) ³⁾ того ж року в Валяві на Буковині, мабуть заходом народовця о. Федоровича ⁴⁾ і в Лешневі 1876 р. зах. учителя Гр. Врецьони ⁵⁾. Значить, в 1871—1878 р. народовці заложили всего-на-всего 6 читалень.

Правда, народовці причинили ся до основаня тодішніх читалень в Галичині посередно, тим, що й їх виданя будили в народі руським чималу охоту до читаня, значить, і до читального гуртованя — читалень, більшу, ніж виданя общества Качковського. По крайній мірі, коли тримати ся спису тодішніх філій та

¹⁾ Справозд. 15 мая 1874 до 27 мая 1875, ст. 17.

²⁾ Слово. 1873, ч. 116.

³⁾ Письмо з Просв. 1878, ч. 11.

⁴⁾ Думаю так на тій підставі, що власне о. Федорович був у ту пору агентом „Просвіти“ в Валяві для розпродажі Просвітських книжок. (Див. далі).

⁵⁾ Письмо зь Просв., 1877, ч. 3.

агентур обох наших просвітних товариств та порівнати його зо списом тодішних читалень в Галичині, то й виходить, що найбільше було тоді руських читалень (до 100) власне на обшарі тих повітів, де тоді розходилися видання обох товариств. В тих повітах, де після згаданого спису розходилися тільки видання „Просвіти“ (Мостиска, Камінка, Заліщики, Збараж, Богородчани, Львів, Надвірна, Ярослав, Бережани, Бучач, Жовків, Городок, і Косів), було тоді аж 37 читалень, між ними 9 в повіті львівськiм; там же, де, після того ж спису, розходилися тільки видання общества Качковського (Скалат, Рогатин, Перемишляни, Цішанів і Турка) було всего-на-всього 10 читалень ²⁾.

Так от тоді, коли, як виходить із попередного, проповідю та закладанем читалень займалися власне тільки москальофіли. т. в. від 1871 до кінця 1878 р., повстало було 181 руських народних читалень, по найбільшій часті опертих на статутах. Із того 161 читалень випадало на Русь галицьку, 8 на буковинську, 1 на угорську і 1 на русько-укр. оселю Куцурів в Банаті на Угорщині.

Найцікавіше знати, як уже сі перші народні читальні поставилися до того закладу, котрий загал австро-угорської руської інтелігенції і доси вважає за найважнійший для простих людей, т. в. до церкви.

Ми вже говорили про проби оо. Савчинського та Лисняка — притягнути до церкви та до попівства нарід через обновлені братства церковні. Трібовано се у нас і пізнійше, іменно 1874 р., коли рух викликаний Наумовичем досягав верха і коли інтелігенції руській вида-

²⁾ Сі списи зладив я після друкованих справоздань обох товариств. — Про ренту тодішних галицьких читалень не знати, в котрім були повіті.

вало ся, що зможе весь нарід скúпити в церковні товариства тверезости й інші. Так „Слово“ з 1874 р. (ч. 8, з 31 января) писало, що де би годі було завязати читальню, там би слід церковним братствам заняти ся народною просвітою. В 10 ч. дописуватель із жовківського годить ся на се і каже: ¹⁾ „Нім товариство читальні зорганізує ся, є вже товариство церковне готове, воно має вже які-такі фонди, може сміло жертвувати менше на свічки, а більше на часописі й книжки, а бібліотечка братська під матерною опікою св. Церкви и безпечна і заховає ся на довгі літа, ба й на віки“. Потім дописуватель від Львова (ч. 11) каже, що добре зробило „Слово“, звернувши увагу на братства, і кінчить так: „Є в нас при церквах братства мужеські, є братства женські і молодечі. Всі треба оживити і старати ся, щоби вони не лиш у церкві свічки держали, хоругви й образи носили і т. і., а щоби всіма силами основували бібліотеки, в котрих би руські часописі й книжки находили ся. Тоді такі братства й самі просвітять ся світлом правди і просвітять цілу парафію“. Далі дописуватель від Калуша (ч. 29) пише: „Основувати читальні на підставі статутів є трохи не вигідно для руського чоловіка, має бо він тяжку натуру, але легко се можна зробити через церковні братства. Братства, то вже готові товариства; їх читальні і маєток не засніть ся скоро, не будуть у них чужі люде мішати ся, не будуть їх крейцарів числити. Тому заберім ся широ до основаня читалень через церковні братства“. Нарешті хтось зі стрийського в дописі п. з. Церковно-братські читальні (ч. 38) завважує, що такі читальні у нас по парафіях оснувати дуже легко, і кінчить так: „Брат-

¹⁾ Мову наближую до мужицької.

ства мужеські, сестриці церковні, братства молодечі, під проводом попа зложать чи зберуть легко кілька або кільканадцять гульденів, за котрі виписати зволить кождий піп під своєю або братства адресою: зі Львова по можности „Слово“ для підучених селян, „Учителя“ і „Ластовку“ для молодіжі, — „Русекою Раду“ й „Науку“ з Коломиї, все для церковно-братської читальні. Часописі ті складають ся в церкві, а в неділі й свята зійде ся на рід: старі, молоді й діти, і в тіні дерев св. храма читають собі: школярі-виростки „Ластовку“, другі „Учителя“, підучені „Слово“, сільські політики „Р. Раду“ й „Науку“. Найліпше ж, коли один добрий читець читає а решта слухають. Таким способом скоро підучить ся все, від дитини до старця, зацікавить ся прилюдними справами, привяже ся до церкви і св. обряду, полюбить усе своє, повздержить ся від п'янства, привяже ся до священника і широ полюбить його, коли побачить, що він за своїх парафіян широ дбає. У мене є вже щось подібне, і добре мені з тим, а парафіянам моїм добре зо мною“.

Та все се був голос гукаючого в пустині. Стало ся так через те, що тепер інший час і лад, ніж тоді, коли в нашім житю вели перед братства.

Давнійше скупляли ся Русини для обопільної помочи й просвіти власне тільки в церковні братства. Ті давні наші братства мали й свої (релігійні) бібліотеки і позичкові та запомогові каси для біднійших членів. Вони удержували й руську школу, декуди й бурсу, деякі мали й свою друкарню для видаваня книжок до церкви та братських бібліотек, і в загалі орудували всіми русько-громадськими справами, церковними й світськими. Братства ті поневіль заступали тоді для Русинів місце громад, бо під Польщею навіть по містах щирих Русинів

не допускали до загально-громадських справ, а по селах за панщини наші громади й не були впорядковані осібно: верх над ними мали всі польські дідичі.

Отим то в братствах церковних навколо церкви купили ся тоді й світські Русини всякого стану та захоплювали відти в свої руки всі руські справи. Навколо церкви купили ся тоді всі Русини ще й через те, що против пагубних для руського народу заходів латинської церкви та польської шляхти треба було поставити до бою таку саму силу, якою воювали вороги — церкву. Церква ж могла тоді вдоволити зовсім і самих Русинів через те, що тоді ще думки всіх європейських народів вертели ся головню навколо релігійних справ.

Та власне від того часу, як Галичина підійшла під Австрію, т. є. від кінця 18. столітя, світські справи скрізь до решти повідривано від справ церковних, по крайній мірі в думці. Французька революція стала нарід увільняти від панів та самодержавних царів, а разом із тим і від духовенства, котре скрізь помагало держати в руках простий нарід та вільну людську думку, покликуючи ся при тім на церкву та на Бога. Визволили ся до решти з під опіки церкви та духовенства і наука й письменство, і пішли собі осібною, світською дорогою. Від релігійних справ думка європейських народів обернула ся до справ світських: громадсько-господарських та наукових.

До решти віддалено й наш нарід в Австро-Угорщині від церкви тоді, коли 1848 р. увільнено його від панщини, і зараз після сего впорядковано в осібні від панів та церкви світські громади, в руки котрих перейшли всі світські громадські справи. Тоді то й наші церковні братства до решти мусіли стратити свій давний

характер, і нарід наш конечно більше відчужив ся від церковщини, а звернув ся більше до світщини.

Оттим то й стало ся, що з усіх руських народних читалень 1871—1878 р. було тільки 14 читалень братських, т. є. $\frac{1}{13}$ усіх в Галичині. Братські читальні були іменно зразу в Микулинцях, (1871), 1872: в Годові й Печеніжині, 1873: в Стрільчу¹⁾, Колоддрібці, Грибовичах, Немилові та Стронятині, 1874: в Лопатині, Мужилові та Тисьмениці; нарешті в Пакости і в Коровниках (1875) та в Підлісью (1877). З решти тодішних галицьких читалень було: 5 товариських (названих пізнійше руських ремісницьких товариств), 4 приватні (без статутів: Войнилів, Ляшки довгі, Воля Якубова та Орявчик), просвітні читальні шкільні: Сороки й Ляцьке, та 1 „громадсько-церковна“, в Ішкові, підгаєцького повіту. Решта читалень галицьких, т. є. $\frac{136}{100}$ були громадські або народні, зо статутами. Та й з названих 14-ти братських читалень 5 читалень було в таких місцях, де члени громади зараз оснували й осібні, світські читальні (Колоддрібка, Стронятин, Немилів, Тисьмениця, Печеніжин). Небавом світські читальні беруть зовсім верх: закладані в чим раз меншім числі братські читальні зараз переінакшують ся в світські, так що тепер навіть одна сотна частина руських народних читалень не звязана чим-небудь з церквою²⁾. Тільки пе-

¹⁾ Стрільче беру до братських читалень на тій підставі що в 9. ч. „Слова“ з 1873 р надруковано, що стрілецькі церковні брата, в числі 160, ухвалили зложити ся на всі руські газети для своєї читальні. Завважаю при нагоді, що тільки членів я не подибав ні в однім церковнім братстві в Галичині. Видно, що до сего міг довести хіба один Наумович.

²⁾ На кілько й ся $\frac{1}{100}$ звязана з церквою, і де се іменно дів ся, показано буде докладно в 2 частині сеї праці.

ред отворенем, а часом і перед загальними зборами та музикально декламаторськими вечерницями кожда читальня йде гуртом до церкви, на вмисне задля того устроєне набоженство. Тай се читальники роблять не так з власного глибокого переконання та власної волі, як радше за почином руської інтелігенції, що звикла тягнути на-рід до церкви навіть перед виборами¹⁾.

Чому не держать ся у нас братські читальні, се кажуть виразно самі їх члени: Вони власне заявляють, що братські читальні були ненаручні ані для них, ані тим менше для загалу громадян,²⁾ та що вони бажають почути слово науки й від світської інтелігенції²⁾.

¹⁾ Один із найдіяльнійших наших попів, о. К. Я. в Л, котрому й я маю за що подякувати, сказав мені тогід із сего поводу ось що: „До церкви йдуть звичайно лиш ті виборці, що й так уж певні, а за той час, коли в церкві відправляє ся набоженство, жиди обрабляють на місті непевних у користь ворогів руської справи, і таким чином Русини майже завше при виборах упадають. Чи ж не ліпше попам, казав далі о. Я., намолити ся до схочу дома, а в повітовім місті обернути дорогий час на перекону непевних?“ Отсе ж то, по моєму, й ціле горе австрійсько-угорських Русинів, що вони в загалі завше втягали і доси втягають у народний рух чисто-церковні справи, та тратили й тратять на них найбільше дорогого часу. Доки так буде, доки з руського руху зовсім не щезне клерикалізм, так як се давно стало ся на заході Европи, доти ми не багато поступимо наперед..

²⁾ Див. на пр. „Дѣло“, 1881, чч. 13 і 43 та Слово“, 1881, ч. 18. про мотиви переімени церковної читальні в світську в Тисьмениці, станіславського повіту. Тисьменицьке церковне братство само ухвалило розвязати читальню церковну, а завязати громадську, світську. та й обіцяло для неї безплатне поміщенє в своїй камениці. Честь ему за те!

Про сю остатню заяву ні-що й розказувати. Се значить просто, що ті члени, як і в загалі нарід руський не могли вже вдоволити ся наукою попів руських в церковнім напрямку. Що-ж до першого закиду, то відносить ся він найперше до того, що наші церковні братства по найбільшій часті не мають власної хати, а полагоджують усі свої справи в церкві, чи радше в закрестії, звичайно тісній та темній комірчині, де вже через се одно не могло бути й бесіди про те, щоби читальні розвивали ся як слід. Затим треба зважити й те, що після братських статутів із такої читальні користати можуть тільки члени даного братства з виключенем інших братств, котрих звичайно в одній церкві є кілька (мужеських і жіночих) та з виключенем братств других церков, котрих також є звичайно по кілька в одній парафії. Нарід же наш загально йде до того, щоби читальні доступні були бодай для всіх членів громади політичної, а не рідко діє ся, що до читальні належать члени і з других політичних громад, нераз навіть досить далеких. Та найбільше відчімхну́ли ся читальні від братств церковних через те, що не бажали піддати ся старшині братській, котра верховодить у церкві, людям про око набожним, та звичайно гордим, нетерплячим, а при тім хапчивим. В загалі від коли братства не займають ся світськими справами, від тоді між ними а громадами руськими панує якась суперека. Загал людности руської, а особливо членів народних читалень від братств церковних щось немов би відпихало: вони тудавступають дуже нерадо й нечисленно, та й то тільки під напором поповіства. З другого ж боку й члени братств церковних по найбільшій часті ставлять ся ворожо супротив читалень та народної просвіти в загалі. Се й не дивниця через те, що погляди й цілі братств церков-

них та читалень тепер різко розходять ся. Тепер бо братства мають тільки характер вузко-церковний: займають ся вдержанем порядку в церкві, при церковних торжествах, збиранем грошей на світло й таке інше і після слів одного добросовісного попа, увесь сей добуток (нераз по кілька сот гульденів на рік) „пускають у дим“. Противно, народні читальні руські йдуть головно до того, щоби захоронити робітних людей від усякого здирства або добровільного марнованя кервавого добутку. Се благородне прямоване читалень руських громади цінять чим раз висше, то й не диво, що гурт народу руського не бачить тепер ніяких важних поведів до того, щоби вступати до братств або бути для них прихильним.

Навіть духовенство наше мусіло врешті числити ся з сею неохотою народу до братств та до церкви і, — честь ёму за те! — кінець кінців само мусіло пошукати для народу морального закладу, осібно від церкви — в читальнях. Тим то й Наумович, сам ніц, від разу проповідує тільки світські, осібні та незалежні від церкви та братств читальні; що ж до їх обоїльного звязку, то ставить його тільки так, щоби братства церковні матеріяльно підпирали змаганя читалень та народної просвіти в загалі ¹⁾. Та й з сего вийшло хіба тільки те, що в першій половині 70-х років до 200 братств церковних пренумерувало „Науку“ (дивіть окладинки „Науки“). Зрештою братств церковних і доси годі зацікавити якою небудь громадською чи народною справою. Отим то й Наумович махнув на них рукою і на відїзді в Росію сказав Русинам отсі слова правди: „у нас

¹⁾ Інші попи піддержували сю думку тільки 2½ місяця 1874 р., від 31 янв. до 18 апр. (дати наведених повисше чисел „Слова“). Пізнійше, й доси навіть, ніхто з попів не піддержує сеї думки, бо очевидно бачуть, що ніщо з того не вийде...

були братства в кождім селі, та до чого ж вони були? До воску і більше до нічого. Свічки горіли в церкві, а під саму церкву вліз жид у хату, і тепер єго не викуриш нічим ¹⁾).

Погляньмо ж тепер, як стояли ті наші перші читальні?

Богато з них подавали з разу гарні надії.

Так заложена о. Михайлом Маркошем в кінці марта 1875 р. читальня в Ракошині, на угорській Русі, мала зараз із самого початку 3 членів-основателів, 21 членів звичайних і 20 подарованих книжочок. Ще трохи перед тим о. Маркош заложив був товариство тверезости, котре з кінцем марта 1875 мало 158 членів, господарів із Ракошина та Кайданова (одна парафія). Читальню ж задумав о. Маркош заложити для того, щоби громадяне єго не сходили ся, як доти, в коршмі, щоби далі скріпляло ся в громаді товариське жите, вбільшували ся відомости і врешті, щоби поволи завести в селі ліпшу господарку. Про се й звістив о. Маркош редакцію угорсько-руської, тоді москальофільської газети „Карпата“, просячи, щоби письмо єго надрукувала для прикладу другим громадам. Також просив о. Маркош руських народолюбців, щоби здарували нову читальню корисними книжочками, бо громадянам годі від-разу зібрати тільки грошей, щоби могли собі закупити найпотрібніші книжки, тим більше, що вже на само приспособлене місця на читальню треба значних видатків, а несовістно би відстрашити чи відчужити громадян ²⁾). За яких п'ять місяців звістив знов о. Маркош, що для ракошинської читальні подарували: угорсько-руські Василіяне оо. Анат.

¹⁾ „Наука“, 1886, ч. 7. ст. 419

²⁾ „Слово“, 1875, ч. 31, з 18 (30) марта. Письмо о Маркоша.

Краліцкій, Теоф. Орос і Август. Буховецький разом 18 книжок; Наумович 25 випусків „Науки“ і „Читальні“ в ціні 16 гульд., а о. Алекс. Павлович, душпастир у Свидниках, якісь „пісні, котрі по більшій части діти на пам'ять вивчилися і співають“ ¹⁾.

Про отверезенє й просвіту народу мав 1875 р. дбати на Угорщині й о. Іван Брана в селі Богдан-Луґи, марамароського повіту. Йому допомагав багатий тамошний господар Яків Молдавчук, що „цілі сотки“ давав на руські виданя. „Наука“ читала ся тоді в тім селі аж у 25 примірниках, що рідко де бувало, навіть в Галичині ²⁾.

В тім році показувало, що угорсько-руська інтелігенція під впливом галицьких москальофільських видань загальнійше займе ся народом. Сам „Карпат“, газета звичайно страшенно мертва що до мови й змісту, подав був тоді, десь так у початку апріля, суть тодішнього просвітного галицько-руського руху, а іменно візвав угорсько-руських патріотів, щоби 1) видобувати угорсько-руський нарід із рук жидівських, 2) основувати братства тверезости та відзвичаювати нарід від горівки й опяняючих напоїв, 3) закладати каси позичкові, щоби нарід не потребував зичити у жидів, 4) просвічати нарід через школи, 5) закладати читальні, 6) видавати популярні книжочки, 7) проповідувати та ревнувати против усякого лиха, 8) учити нарід ощадности, особливо при домаших торжествах і поліцшати сільське господарство, 9) ста-

¹⁾ „Слово“, 1875, ч. 80 з 24 іюля (5 августа).

²⁾ „Наука“, 1875, ч. 11 (ноявбрю): статя з портретом Молдавчука. В „Науці“ були тоді поміщені й портрети о. Брани та его жінки.

рати ся, щоби розвивав ся питомий руський промисл і 10) боронити нарид від усяких несправедливостей, кривд і т. і. (Завважаємо вже тут, що про се остатне загал австрійсько угорської інтелігенції тоді ще й не думав).

Та на лихо на угорській Русі тоді на сім і скінчило ся Рух викликаний в ту пору коломиїськими виданнями в користь люду був навіть далеко менший, ніж се було в 1848—51 роках. Самі події відчужили були угорську Русь від галицької. Віденьське правительство сему допомогло. Після 1849 р. воно ні-раз не забезпечило угорській Русі можности національного розвою. Отим то Мадяре, в міру зросту своєї автономії, особливо 1866 р., задавили Русинів угорських до решти з пімсти за те, що 1849 р. з ними не тримали. Надто й сама угорсько-руська інтелігенція — майже самісінькі поци, ніколи й не старала ся оперти ся на тамошнім руським народі, працюючи над розвоєм руського письменства в єго мові і вяжучи так інтелігенцію з народом. Сему найбільше винен колишній заступник віденьського правительства, Адольф Добрянський, котрому русько-угорська інтелігенція кланялася, як Богови. Вона вважала Добрянського за єдиного заступника угорсько-руської людности перед віденьським правительством, а він в душі глибоко ненавидів простий нарид з єго мовою та всім іншим, а натоміць рад був виробити угорсько-руську шляхту та дуже натискав на те, щоби інтелігенція руська говорила й писала ніби з російська чи радше по церковному. Отсе як раз припало до серця угорсько-руському попівству, котре було більше поцерковлене ніж навіть галицьке. Не диво, що угорсько-руська інтелігенція гуртом перейшла на бік мадярської шляхти, бо не могла дочекати ся Росії, і що після слабого пробліску 1875 р. на угорській Русі

запанувала непроглядна пільма. Інтелігенція славить малярщину, а нарід руський бідує дома без обори й просвіти або вандрує на заробок в далекий-далекій світ — до Америки..¹⁾

Угорську Русь засоромлює єї донька — оселя в Куцурові. Про куцурську читальню і тамошних Русинів довідуємо ся ближше з написаного на мою просьбу листа куцурського учителя, д. Николи Губаша з 23 апріля 1885 р. Поміщаємо тут єї цінні звістки до-слова. Позволяємо собі тільки поправити декуди мову, за котру сам д. Губаш звиняє ся. Мова єго листа — мішанина, якою очевидячки не говорять тамошні руські селяне.

„Читальня Куцурська (на Уграх, в Бачки) — пише д. Губаш — заложена трудом селян 1878 р. Сегодня вже має 50 членів, книжок руських 70 кусів (більша часть від товариства „Просвіта“)²⁾, німецьких 25 кусів

¹⁾ Про впадок народного духа на угорській Русі дивить у „Ватрі“ (177—206) працю В. Лукіяча п. з Угорьска Русь.

²⁾ Куцурська читальня й повстала мабуть під впливом Просвітських книжочок. Іменно на засід. центр. виділу „Просв.“ з 22 листоп 1878 р. „поручено п. Заклинському запытати ся Русиновъ, мешкаючихъ коло Нового Саду въ Банатъ, чи єуть тамъ якї институціи. котрымъ можна бы выслати книжки нашого виданя“, а на засід. з 15 лютого 1879 р ухвалено подарувати Русинам коло Нового Саду по одному примірникови Просвітських видань. Се був би поки-що єдиный вплив „Просвіти“ на Угорщині, хоть вона й перед тим про се дбала. Так ще на засіданю виділу перед 16 мартом 1872 р. (дата не подана) звістив був пок. Юл. Лавровський, що постарав ся о розпродаж Просвітських книжок на Угорщині через якусь книгарню (за 20% рабатом); а на засід. з 4 л мая 1881 р. голова Ом. Огоновський заявив, що „Просвіта“ нераз давнійше (коли?) висилала свої книжочки до південної Угорщини на руки Виєлявського в Вас-Kerestur. Окрім того, на засід. з ⁸/₁₁ 1873 ухвалено вислати за цієляплатою 3 примірники кївської книжочки „Дещо про світъ Божий“ Семенови

(бо є й німецькі члени)¹⁾, грошей 150 гульденів а. в., котрі походять із щорічної (по 2 гулд.) уплати від поодинокого члена.

„Що до куцурських потомків, то вони походять із гірної Угорщини, і то по більшій часті з земплинської, шариської, навіть із саболчанської столиці (комітату, повіту), і зайшли сюда в половині 18 столітя, около 1740 р. Поселили ся вони в бачській столиці, в селах Куцура і Керестур. Керестур і сьогодні ще чисто руське село, Куцура вже помішана з Німцями, Уграми, а трохи й Жи-

Чикайлови, учителеви в Глибокій, почта Середне на Угорщині, на его лист, в котрім просив руських примірників ботаніки, зоології та фізики (вислано також 2 прим. Ботаніки Верхратського і 2 прим. Зоології Полянського). Окрім того ще на засід. з 22 л. мая 1873 р. „на зазивъ угорського Міністерства виславъ Виділ (Просвіти) проби толкованя газети для народнихъ учителівъ, щобъ вказати дорогу, на котрій народня руська література въ Угорщині розвивати ся має“. Затим, на зас. з 3 л. червня того ж року ухвалено на внесок Марк. Желехівського вислати до угорського міністерства пропамятне письмо „з представленем що газета „Учитель“, видавана в угорській міністерії просвіти, не відповідає своїй цілі задля хибности язика“ і заявити, „що если міністерия схоче в сім взгляді порозуміти ся, може Просвіта представити їй людей, здібних до веденя такої редакції“. Тод. голова „Просвіти“, д. В Федорович узяв ся випрацювати те пропамятне письмо та порозуміти ся з угорським правительством через міністерство віденьське. Тоді ж таки на засід. з 17/12 1873 р. прийнято звістку голови, що вже зголосив ся до угорського міністерства з тим, щоби воно прийняло всі шкільні виданя Просвіти до ужитку в угорських школах народних і середних. На се міністерсево відповіло неприхильно через те, шо нема в тих книжках докладних відомостей про малярську половину держави (Справозд. Просвіти, 1874, ст. 15). На лихо, й інші заходи „Просвіти“ на Угорщині були зовсім безуспішні.

¹⁾ З дальшого виходило би, що тут треба розуміти таки Русинів, що знають усі й по-німецьки.

дами але всіх переходить руська частина числом. Із тих двох сіл походять уже менші парафії (руські, гр. к.), як в Старім Вербасі, Дьордеві та в місті Новім Саді (Neusatz). Далі походять від наших руських із Керестури й Куцури також ті Русини, що находять ся в ерімській столиці в Славонії, а іменно в селах: Шид, Бекасова, Бачинці, Миклашівці, Петрівці і др.

„Тутешній нарід (руський) співає свої народні пісеньки в своїй мові, тужним голосом, по більшій часті любовні. Свого письменства не має і в школах народних користує ся книжочками підкарпатських Угро-Русинів. Тутешній нарід руський в загалі читати й писати знає кирильськими й латинськими буквами. Тулять ся й держить ся своєї мови й народности, про що свідчить те, що хоть малий числом і находить ся межі чужими, то все ж таки не стратив своєї мови і своїх звичайів. Окрім рідної мови говорить сербською, німецькою й угорською мовою. Пишу, розуміє ся, за простий нарід“.

До вдачі Русинів бачького повіту причинило ся запевне й те, що 1785 р. цісар Йосиф II. прийняв до 8000 запорожських козаків, що втекли з Росії, і частину їх осадив в бачькім повіті (решту в Банаті). Яко нежонаті вони небавом вимерли¹⁾, та мусіли мати вплив на жонатих Русинів із Угорщини.

Після автора статі „Русины въ Сербской Воеводинѣ“ якогось „Русина изъ Воеводини“, („Вѣстникъ“, 1852, ч. 44) Русини угорські зайшли тудя 1749 р. і зараз заняли пустиню Керестур та сербське село Куцуру. Серби православні перелякали ся унії і пови-

¹⁾ „Запорозцы въ Банатѣ“ (Галичанинъ, 1867 ч. 20. Из К. Czoernig-a Etnographie der oest. Monarchie, 1857, т. III, ст. 148. Перевів Я. О. Головацкій)

носили ся помалу з Куцури, так що 1776 р. не було там ні-одного Серба, тільки Русини та трохи Мадяр. Із разу ті два руські села підвласні були латинському колочанському архієпископови, та Марія Терезія здвигла в Хорватії уніяетський єпископат Крижевський в Срімі, і підчинила єму ті гр. кат. села. 1852 р. Русинів в тій епархії було 8.612 душ, вони мали 5 парафій, 1 адміністрацію і 3 капелянії. Тамошній руський нарід, як каже автор, набожний, спокійний, запопадливий і надміру роботящий. „Церкви має обширні, прєкрасно малювані, спів церковний з дяками й численним хором, а школи порядні і з учителями устроєні“.

Тамошній руський нарід ще й інакше дбав про свою просвіту. Так на пр. о. Гр. Шоос, парох Куцури, ще 1851 р. післав „Вістникови“ 60 злр. на 20 примірників „Исторіи церковной“ Балудяньського і притім каже, що там прєнумерують „Вѣстникъ“¹⁾. Гр. Шоос із Куцури прєнумерував також „Зорю Галицку“ навіть тоді, коли вона була в руках „народників“ (Зоря Гал. 1856, ч. 23).

В загалі завважати мусимо, що тамошні наші люде розвиті економічно й духово найбільше мабуть з усіх Русинів у нас, ба й на Україні. Тим то й не диво, що вони можуть платити по 2 злр. річно на читальню і що мають у ній 150 злр. покладних грошей. Сего й доси нема ні в однієїнській руській сільській читальні в Галичині! Не диво також, що наші куцурські люде і доси вдержали на чужині в добрім стані своє добро, свою читальню.

Далеко більший рух викликав був тоді Наумович на буковинській Руси, де перед тим не було ніякого

¹⁾ Вѣстникъ 1851, ч. 119

руху серед люду руського, ба навіть ніхто з інтелігенції на займав ся єго просвітою.

Буковинській Руси в загалі судила ся незавидна доля. Для галицьких та угорських Русинів, з боязни, щоби вони не перейшли на бік православія та Россії, австрійське правительство позаводило, як ми бачили, які-такі руські школи й заклади; на буковинських Русинів, яко на православних, не звернуло й уваги. Не маючи своїх шкіл ані нічого, буковинські Русини довго не могли навіть почути ся Русинами, не то розвивати руське письменство та дбати про народну просвіту. Першу свідомість про руськість занесли туди уніятські попи з Галичини (між котрими, після 1848 р. був і Маркіянів товариш Урицький), та свідомість та довго не приймала ся через те, що їх, яко уніятів, дуже ненавиділа не тільки (православна) руська інтелігенція, а й нарід. (Про те, як лютувало против уніятів тамошне православне духовенство ще 1850 р., дивіть в „Зорі Галицькій“ 1850, ч. 69 допись „зъ над Серету на Буковинѣ“, запевне Урицького). Сего не змінив навіть 1848 рік. Русини там і не ворохнули ся. Отим то на запитанє д. Павенцького на засід. Головної Р. Ради у Львові д. 4 (16) лист. 1849 „чи Рада уймала ся коли за Русинами нашими на Буковинѣ? и чи схоче ся теперь уймити?“, голова Куземський мусів відповісти: „Русини на Буковинѣ до насъ ся не удавали. Мы ихъ потребъ не знаємъ. На нашѣ ъдозвы, котрисьмо вторѡкъ до нихъ пѡслали, намъ не ѡдповѣли, — зъ того гадалисьмо, що они не хочуть съ нами ся зносити. Русини на Угорщинѣ ѡдозвалися сами до насъ, а Русини на Буковинѣ и на наши ѡдозвы не ѡдповѣли, — а понеже Буковина въ политическѡмъ взглядѣ окромѣшне коронне становить пань-

ство, не можемо и не хочемо ся имъ натручувати“. На сім і стало ¹⁾.

Аж під безпосереднім впливом писань Наумовича та общества Качковського в першій половині 70-х років буковинсько-руська інтелігенція стала наслідувати галицьку і заняла ся була трохи народом. Тоді, як вже сказано, повстало було там аж 8 читалень, а іменно: в Берегометі (1873), Суховерхові (1874), Валяві (1875), Банилові руськім (1875), Вікні (1875). Дихтинцях (1876), Барбівцях (1876), і Шишківцях (1876).

Найкрасше розвивала ся „Берегометска Русска Читальня“ в кіцманській повіті, заложена 15 мая 1873 р. в память 25-х роковин скасованя панщини, заходом місцевого господаря Онуфрія Купчанка, з малої майже дитини великого противника панів (О. Купчанко робив ще панщину, і зазнав тоді всякого лиха, дома і в війську). Берегометська читальня мала те, чого й доси не має переважна більшість наших читалень, іменно мала де розвивати ся, бо Купчанко відступив був для неї цілий дім — обширний, прехороший з-на двору та гарно устроєний в середині. До такого дому певне любо було зайти. Отже тут сходили ся мало не що вечера молоді й старі, і читали собі книжки й газети та обговорювали всякі справи. А бергометська читальня мала тоді найбільшу бібліотеку з усіх читалень. Тут було іменно „Слово“, „Наука“, „Р. Рада“, „Другъ“ та всякі руські книжки,

¹⁾ Зоря Гал., 1849, ч. 93. — Буковинська Русь і доси не оцінила як слід свого великого поета Федьковича. Через яких 23 роки (1862—1885) він мусів навіть свої твори про тамошній руський нарід друкувати тільки в Галичині, і ся остатна та Україна його й оцінила.

видані до 1876 р. Ставропигійським Інститутом, Галицько-руською Матицею, обществом Качковського, Просвітою, черновецькою „Рускою Бесѣдою“¹⁾, Наумовичем і багато іншими особами, і то деякі в кількох примірниках. Були також і німецькі книжки, бо Купчанко вмів і по німецьки. (Подібну що до числа бібліотеку мала в ту пору хиба читальня в Корнях, равського повіту, де 1876 р. були руські газети, всі видання общества Качковського і 235 усяких книжочок)²⁾. Як же не було нової газети ані над чим радити, то Купчанко грав на скрипці пісні „Про панщину“ або „Про турецьку неволю“, та так журливо, так жалібно, що всі плакали. В ряди-годи, напивши ся житної кави або чаю, грали всі: млинка, томболи, льотерії, при чім учили ся чисел. А сходили ся до берегометської читальні самі тверезі (п'яних тоді було в Берегометі дуже мало, бо Купчанко та його жінка геть повідводили були громадян від п'янетва). Окрім того ще 1872 р. берегометська рада громадська ухвалила була за понукою Купчанка заложити касу позичккову, в котрій в кінці 1875 р. було вже поверх 600 злр.³⁾.

Друга надійна читальня руська на Буковині була в Барбівцях, заложена з початком 1876 р. До неї

¹⁾ Повстала 1867 р. (Прилога до 13 ч. II р. „Буковини“, 1886, ст. 4; відчит д. Стоцького).

²⁾ Р. Рада, 1876, ч. 9, з 1 мая — По найбільшій часті бібліотеку ту дарував читальні д. Гр. Купчанко, звісний москальовід, бачу, син Онуфрія.

³⁾ Дивіть: „Р. Рада“ 1873, ч. 17 та „Наука“ 1875, ч. 11, ст. 511—519 статю п. з. Онуфрій Купчанко, з портретом його та його жінки. Тут же говорить ся обширно і про його прекрасне господарство.

належало зразу 24 тверезих та чесних людей, і то найбільше лиш ті, що належали до общества Качковського¹⁾.

Третя незла читальня була в Дихтинцяхъ, вижницького повіту, заложена заходом о. Гр. Кантемира й отворена 30 р. січня 1876 р. Тоді ж за захоотою о. Кантемира громадяне зложили 500 здр. на касу позичкову²⁾

Всі 8 читалень були громадські, не звязані з церквою. Тільки в Банилові руським помогло заложити читальню (на Великдень 1875 р.) братство церковне спільно з вйтом і дяком³⁾.

Обертаючи ся до тодішніх руських читалень в Галичині не будемо, розуміє ся, описувати кожної з них по-окреме, щоби не втомити читателів, а піднесемо тільки що-найважнійше⁴⁾. І так що до числа членів, то в 26 звісних нам у тім згляді галицько-руських читальнях було разом 1614 членів, т. є. по 62 члени на одну читальню. Окрім того в 4-х нагодах було членів „повна хата“, „набитком повна велика школа“, „повно народу“, і „всі школярі й старші“. Отже, як би взяти пересічно по 50 членів на одну читальню (що не буде за богато), то число в усіх тодішніх руських читальнях Австро-Угорщини було би 9.050, т. є. майже 10 тисяч.

За тим що до внутрішнього розвою галицьких читалень, то на лихо в цілім матеріалі є справозданя чи споминки тільки про $\frac{1}{3}$ загального їх числа (171). Про

1) Р. Рада, 1876, ч. 4, з 15 февр.

2) „Наука“, 1876, ч. 2, ст. 87—88.

3) Р. Рада, 1875, ч 10.

4) Докладний опис стану тих читалень лишає ся в рукописи, і я можу його дати до якого р. видавництва.

решту ж, т. є. про 112 читалень відомо лиш тільки, що вони були та пренумерували „Науку“, „Р. Раду“ Наумовича (тодішні руські читальні в загалі пренумерували й читали майже тільки видання москальофільські, т. є. окрім видань коломийських також „Учителя“ та „Ластівку“, що видавав співробітник „Слова“ М. Клемертович). А про те і з тих 59 справоздань можемо ствердити, що в тодішніх читальнях руських сям-там виключував ся той самий напрямок, в яким розвили ся пізнійші наші читальні. Значить: читано в них та обговорювано прочитане, устроювано відчити й забави, учено неписьменних членів читати й писати, закладано при читальнях шпихлірі громадські, каси позичкові, крамниці, з котрих прихід ішов на громадські справи; учено співу з нот та закладано хори.

Початок до сего остатного зробив о. Йосиф Витошинський, від 1869 р. парох Денисова в тернопільськiм повіті, що яко добрий музик ще в початку 1874 р. мав у селі хор, а далі й капелю сільську¹⁾. В загалі о. Витошинський запопадливо підносив свою громаду в музиці то й не дивниця, що тепер хор денисівських мужиків — найліпший народний хор руський. Окрім о. Витошинського, учили ще тоді співу з нот: 1873 р. в читальні Немилівській (бродського повіту) тодішній питомець бурени Ставроцигійської, теперішній професор русько-українського письменства в черновецькiм університеті, д. Ст. Смалъ-Стоцкiй²⁾, а 1874 р. в Іванковецькій читальні (коло Борщова) о. Іл. Миха-

¹⁾ Р. Рада, 1874, ч. 2. — Капеля сільська була в ту пору ще в однім селі, бачу, в Серафинцях, коло Городенки.

²⁾ Слово, 1873, ч. 38.

левич¹⁾. Що ж до відчитів, то їх устроювано тоді систематично що неділі й свята в читальні Богородчанській (1874 р.), котра розвила ся дуже добре, та в читальні Снятинській (1873 р.), де їх мав між іншими покійний Теофіль Кобринський, син Йосафатового брата, Івана Кобринського, пароха в Яворові коло Косова, а муж звісної в нашім письменстві д. Наталі Кобринської. На відчитах у снятинській читальні (з історії всесвітної, руської, фізики й господарства) було завше поверх 100, а часом навіть і 200 міщан²⁾.

Окрім того покійний Т. Кобринський разом із своїм тестем Іваном Озаркевичем заложив 1873 р. читальню в селі Белелуї коло Снятина, де також мав відчити і цілими годинами читав голосно старшим неписьменним читальникам руські газети й книжки. Надто того ж 1873 р. заложив він тут і касу позичкову громадську з тих 131 злр 73 кр., що вернули були громаді з надплати за податки. (Заходом о. Ів. Озаркевича, батька Нат. Кобринської, посла до ради державної, такі надплати вернено тоді ще 6 селам, а іменно: Кулачин, Любківці, Підвисоке, Русів, Волочківці та Будилів). Кобринський сам і вів безплатно белелуйську касу позичкову, прекрасно, і через те снятинський повітовий виділ вислав його часто для перегляду інших сільських кас позичкових, з котрих деякі заложені були також із названої звышки за податки. 1877 р. покійник прийшов з Белелуї до Снятина, де взяв ся був до того ж діла³⁾. Був се в загалі незвичайний чоловік та ще

¹⁾ Тамже, 1874, ч. 89.

²⁾ Р. Рада, 1874, ч. 16 та Слово, 1874, ч. 77 і 3.

³⁾ Сі дані подала нам ласкаво д. К. Кобринська, в листі з ^{6/10} 1887 р

й славний співак. Родив ся 1848 р., висвятив ся 1872 р., а вмер 1882 р. у Снятині.

Міщанська читальня руська повстала в Снятині через те, що підчас виборів до ради державної р. 1873 тамошні Поляки виступили против Русинів, що пхнуло сих остатних до заложеня осібної читальні.

В загалі там, де мали верх Поляки та Жиди, т. є. по містах та місточках, Русини зачали в першій половині 70-х років порядкувати руських робітників в осібні товариства. Таких ремісницьких руських товариств із читальнями та заповоговими касами заложили були тоді Русини 5, а іменно: ві Львові Побратим, заложений 1872 р. і підпираний народовцями, а головно тодішнім помічним учителем гімназіяльним Маркилом Желехівським; друге таке товариство заложили 1873 р. народовці в Підгайцях під назвою Поміч; третє зажив 1874 р. в Збаражу п. н. Надія міщанин Залуский, звісний пізнійше з москальофільського процесу з 1882 р.; четверте товариство повстало 1875 р. в Скалаті п. н. Товариство міщанське, нарешті п'яте того ж року, в Помор'ях п. н. Порукка.

В „Побратимі“, що дістав і від Ставропигійського Інституту 300 злр. заповоги¹⁾, львівські народовці старали ся піддержувати й розвивати серед львівських ремісників, з роду Русинів, руського духа Задля того заведено тут зараз (характерно!) науку гр. кат. релігії,

¹⁾ Народовці помагали „Побратимови“ матеріяльно стало тим, що він в їх комнатах даремне містив ся; окрім того на засіданю виділу Просвіти з 21 січня 1873 р. на внесок пок. др К. Сушкевича ухвалено дати „Побратимови“ 100 злр. заповоги, а на засід. виділу з 7 л. червня 1873 р. ухвалено давати ему й 25% рабат з розпродажі Просвітських видань.

котрої вчив зразу теперішній станіславівський єпископ Юліян Пелеш, а потім о. Амвросій Шанковський, тоді учитель руської гімназії у Львові, народовець, тепер москальофіл. (Загальний збір „Просвіти“ з 22. л. мая 1873 р. ухвалив був, щоби виділ „Просвіти“ давав задля того відчити в „Побратимі“. І справді на засіданню виділу з 7 л. червня того ж року обіцяли там мати відчити о. В. Ільницький та д. Барановський; в друкованім справозданю „Просвіти“ каже ся, що відчити були, та я нігде не найшов, що се були за відчити і кілько їх було? Може найважніше було те, що народовці львівські ще 1871 р. заложили були у Львові для возьних, листоношів і інших низших службових людей безплатну школу читаня й писаня руського, до котрої вже в лютім 1871 р. ходило до 40 людей усякого стану, так що на засіданню виділу „Просвіти“ з 11. лютого того ж року учитель тої та головної народної школи, д. Адам Федорович заявив, що хоче зробити два відділи. Ся школа мала чинити початок до повного розбудженя руського духа серед сполячених низших верстов руських у Львові¹). (Розуміє ся, що ані народовці ані москальофіли, для котрих майже до нинішнього дня слово „Русин“ тотожне з „греко-католиком“, не мали при тім на оці тої руської людности, що була латинського обрядку).

Те саме змаганє. що ві Львові, показало ся тоді й на провінції, де руське міщанство різко розходило ся з руським мужицтвом. Під довговічним польським та католицьким впливом міщанство руське в східній Галичині подало ся більше на бік польський і гордувало руським мужиком та єго мовою. Розуміє ся, що се

¹) Деякі дані про се див. у I. Справозд. Просв. ст. 14.

й було на руку висшим польським верствам, і через те й не дивно, що вони скрикнули з болю, коли світлі Русини стали руських ремісників відривати від польського тіла. Пани польські спротивили ся сему, покликуючи ся при тім на — рівноправність усіх народностей й!! Так на пр. членів-основателів збаражської „Надії“ покликав перед себе тамошній бурмістр д. О., лаяв їх за те, що закладають осібне руське товариство, та казав, що постарася, щоби правительство на се не позовило: „Żebym miał głowę nałożyc, — кричав він, — takie towarzystwo, któreby się składało z samych Rusinów, nie będzie w Zbarażu istnieć. Teraz mamy równouprawienie, jeżeli więc ma jakie towarzystwo istnieć, to mają do niego należeć Polacy, Żydzi i Rusini“. Натурально, міщане руські таки не дали ся відстрашити¹⁾. О що збаражським міщанам ходило, видно найкрасше з письма д. Алексея Залуського в „Науці“ (1875, ч. 3, ст. 110—112). Тут він каже між іншим, що діставши до рук „Науку“ й „Р. Раду“, „мы ремѣнники стали разумомъ своимъ разбирати, чому мы такі бѣдні, и ничего не маемъ, хоть гѣрко робимо, а плоды нашої работы другі пожирають“... Тоді сказав їм Залуский: „Не даймо ся, таже у насъ богато рукъ працюючихъ, а ще неробы нашою працею збогачують ся!“ Тай довів до кінця „Надію“, щоби визволити ся рук з рук лихварських. До „Надії“ — пише він, „приступають всѣ охотно, бо видять, що чоловікъ самый одинъ поодинокій не богато може зробити“, немов ті пчоли, що аж у гурті що-небудь значать. „Такъ въ нашѣмъ мѣстѣ взяли ся всѣ наші мѣщане шевцѣ за руки, и суть одной гадки, щобы Господь Богъ допомѣгъ намъ выдобути ся разъ изъ рукъ лихварѣвъ и баришникѣвъ, на котрыхъ мы тяжело працювали, а они пра-

¹⁾ Р. Рада, 1874, ч. 19.

цею нашою богатили ся, они будовали кам'яницѣ, а мы що разѣ бѣднѣли“. Збаражські шевці бажали також ліпше робити та й з ліпшого матеріялу. Задля того 24 їх зложили 500 злр. та вислали до Відня на руки Наумовича, щоби їм там купив шкір. Бажали також мати свій склеп, щоби не платити дорого Жидам.

Против міжнародного робітного товариства навіть тоді нічого не мала руська інтелігенція, а тим менше люд руський, коли тільки в нім держали ся засади рівноправности, та не старали ся знищити Русинів. Що Русини вже тоді вважали за корисне входити в спілку з польською робітною людністю, під умовою рівноправности, доказує найкраще читальня в містечку Струсові, теребовельського повіту, заложена 1872 р. Ось що нам про се пише 25 лютого 1887 р. місцевий справознавець:

„Читальня в Струсові повстала літ тому 16, саме тоді, коли наші міщане опам'ятались та стали відставати від п'янства. Ті, що перші приступили до св. тверезости, виступили також перші яко основателі читальні; а позаяк у Струсові людність мішана, на половицю грецького, на половицю ж латинського обрядку, то до читальні вільно було приступати як Русинам так і латинникам, котрі в ту пору не знали ще навіть ріжниць між собою. Називало ся товариство „Читальня народна“ і „Czytelnia ludowa“ по польськи. Головою був на переміну або Русин або Поляк — по части один або другий місцевий сотрудник. Пренумеровано руські й польські часописі, скуповувано книжочки, та все по більшій части руські. Читальня вписала ся (1878 р.) до товариства „Просвіти“ й общества Качковського, звідки й книжочки до бібліотеки даром получила. Члени сходили ся що неділі й свята до читальні, де читано а потім бесідувано

про всякі справи поучні, забавні й т. і. З добровільних датків повстав фонд читальні, що через мале опроцентоване в дорозі позичок зріс до 300 злр. Із сего фонду читальня причинила ся до здвигнення камінної величавої статуї Матери Божої сумою 100 злр., на памятку основаня читальні. Решта 200 злр. чинить капітал позичковий, котрого вже більше нарушувати на ужиток не мож, а тільки проценти від позичок уживають ся на ціли читальні, т. є. на пренумерату часописей, оправу книжок і т. і. Нині товариство числить до 60 членів, з котрих дві треті частини що неділі й свята завше приходять. Та тепер наша читальня має вже чисто руський характер. Се ж стало ся ось як: Тому два роки, т. є. 1885 р., коли струссівські міщане зачали більше горнути ся до читальні та прислухувати ся руським книжкам і часописям цікавійше, ніж польським, польська інтелігенція поволи зачала відступати, і тайком заснувала „Kółko rolnicze“, куди зачали зараз за своїм духовенством приступати латинники. Тоді то многі з цікавости приступили до „Kółka“, і було так, що той самий був членом читальні і членом „Kółka“, і так в неділю йшов там і ту приходив. Передводителі „Kółka“ зразу й sklep заложили, щоби притягнути більше членів, а далі стали нас горячо запрошувати, щоби читальню злучити з „Kółkiem“, та ми не схотіли, кажучи, що не ми відділяли ся, не ми й лучити ся маємо, в духу ж Русини вдоволені, що так стало ся, бо їм самим тепер вільнійше говорити й про такі справи, про котрі при Поляках не важили ся говорити, на пр. про заховане руської мови, звичаїв і т. і. І так „Kółko rolnicze“ окремо, а окремо читальня наша, де вправді ще і тепер вільно належати Русинам і Полякам, та остатні, розуміє ся, самі поволи відсту-

пають. Додамо врешті, що наша читальня гарно розвиває ся“.

В 2. частині покажу докладно, що се „за Kółka golnicze“ та як ставлять ся до себе руські й польські читальні в східній Галичині, і в загалі як дивлять ся на себе тутешні Русини й Поляки в справі народної просвіти, тепер же скажу лиш тільки, що остаточно Русини таки дещо скористали з того руху, який після 1867 р. настав серед польської інтелігенції та міських робітників у руській частині Галичини. При помочи польської інтелігенції зараз після того, як вийшла устава о праві стоваришування, робітники стали організувати ся по більших містах східної Галичини в „Gwiazdy“ або іншого імя товариства, де від разу устроювано музикально-декляматорські вечерки та театральні вистави, котрі тим ремісникам (Полякам і Русинам) повели ся від разу далеко ліпше, ніж руським читальникам через те, що давні цехи та польські революційні споминки виробили по містах деяку завзятість і спільність серед робітної людности. Надто у тих ремісників стояла вже вище просвіта й почуте артистичне, а все то дякуючи красному польському письменству, котрого чимало було зібрано в бібліотеці кожної „Gwiazdy“. Щось такого починала з разу й Струссівська читальня, котрої члени трохи пізнійше, коли більше подали ся на бік руського демократизму, їздили по містах та місточках, і давали по руськи з великою вдачею аматорські вистави — „Шіпка“ (вертеп), ораторіюм народне“, з мужеськими й жіночими хорами ¹⁾. Вони то головно й послужили в сім

¹⁾ „Батьківщина“, 1882, 3. Тут Струссівська читальня прямо названа „Gwiazda“.

ділі потім за взір для руських читалень по селах та місточках.

Вертаючи ще до різниці між тодішніми а пізнішими руськими читальнями мусимо власно завважати найперше, що в перших не було ще музикально-декламаційних вечерків ані театральних вистав, іменно через те, що не було сил. За тим в читальнях руських першої пори жінки майже не брали участи, окрім братської читальні ім. Кирила і Методія в Годові, золочівського повіту, założеної в початках 1872 р, до котрої належало й 19 дівчат (і 33 парубки; се була читальня т. назв. молодшого братства)¹⁾. Окрім того тільки в Ольшанецькій читальні, товмацького повіту, założеній 1872 р. Маркіяновим товаришем, о. М. Козановичем²⁾, узяли жінки участь в забаві народній, устроєній остатного дня того ж року³⁾; так само було потім і в читальні Літинській, 1876 р. Жінки ж із т. зв. вищих станів у членах руських читалень першої пори я не подибавав ані однісінької!...

Одна з тодішніх читалень руських — у Лабшині, повіту бережанського, założена 1874 р., розпочала була на власну руку видавництво народне. Її коштом вийшли 2 книжочки: Тальмудъ або наука о жидѣвскѣй вѣрѣ (1874, о. Джулинського) і „Нове жите новый ладъ“ (1875). Перша з сих книжочок належить до найпотрібніших із тих популярних книжочок, що в загалі зложили коли-небудь Галичане.

¹⁾ „Учитель“, 1872, ч. 4, з 2. фебр.

²⁾ М. Казанович тримав із Наумовичем і до народовців ніколи не признавав ся.

³⁾ Р. Рада, 1873, ч. 2. „Громада Ольшанецка“.

Чистий прихід із „Талмуда“ призначила була читальня Лабшинська на запомогу для сільських крамниць іменно для основаного 1874 р. головного складу всякого потрібного краму в Лабшині з філіями в Болотній, й Розгадові під Поморянами. Властителем головної крамниці в Лабшині був Федько Вітвицький. Та для браку капіталу тяжко було видержати завідництво з жидами ¹⁾. „Задля доброї цілі“ виділ „Просвіти“ переняв зараз 2000 примірників „Талмуда“ в комісову розпродаж ²⁾.

Трохи пізнійше, а іменно 1879 р. Золочівська філія „Просвіти“ видрукувала своїм коштом відчит о. Д. Танячкевича п. з. Лахи. Центральний виділ „Просвіти“ на засіданю з 5. вересня того ж року ухвалив узяти 300 примірників тої книжочки в розпродаж та завважав, що золочівський виділ не повинен сего другий раз робити без єго дозволу! Велика шкода! Як би кожда філія обох наших просвітних товариств мала право видавати на власну руку для народу книжочки, не так би виглядала наша популярна література, обчімхувана центральними виділами! Ще більше би вона поправила ся, як би руські читальні пішли слідом за Лабшинською читальнею. Тоді то певне показав би ся ряд місцевих потреб, про які львівські Русини навіть не знають, як слід, не то щоби звертали на них увагу.

Щоби бачити, які нераз дрібниці попихали наших людей до просвіти і як в загалі повставали тоді наші читальні, подаємо дотичні місця зі справозданя про читальню Літинську, котре в малім дає також образ, як

¹⁾ Р. Рада, 1874, ч. 19 і 1875, ч. 24; Слово, 1874, ч. 106.

²⁾ Справозд. Просв. май-листопад 1874, ст. 3.

в загалі повстають руські читальні. Завважаємо, що се справоздане належить до найповніших та найліпших справоздань про читальні, які коли у нас були друковані, і що аж тоді можна би написати історію нашого сільського розвою, як би всі наші справоздавці писали так точно та з таким толком ¹⁾).

Літня мала 2000 душ чисто-русських. З разу нарід пив. Аж 1873 р., коли в сиропустну неділю погоріла коршма коло церкви, то піп (о. Ант. Лужецький?) доміг ся, щоби з подяки Богови за те, що церква не згоріла, люде через піст зарекли ся пити. Майже всі поцілували хрест. Се був перший ступінь.

Через читане особливо „Науки“ та „Р. Ради“, „нарôдъ пѣзнавъ, щô черезъ п'янство тратить, и ѳтакъ пѣшла горѣвка въ нечестъ а п'яниця въ погорду. Люде цѣлыми родинами зачали слюбovati, а новоженцѣ все безъ выимки“. З того повстало братство тверезости до кілька сот членів. Тоді-ж, 1873 р., за понукою попа, зложено шпихлір громадський, в котрім з разу було поверх 40 кірців збіжа. 1875 р. 23 господарі вступили до общества Качковського. „Читаючи газети, розбудила ся цѣкавѣсть знати, що въ свѣтѣ дѣе ся? що нового и где приключило ся? якъ тамъ и ту люде жіють и якъ собѣ радять? Оттакъ показала ся по-

¹⁾ Подібну історію від 1848 р. можна би тепер зложити хиба про Мишин, а то на підставі цінних дописей о. Йосафата Кобринського в „Р. Раді“. Докладні справозданя про поступ у своїм селі, за остатні роки, подають: неназваний та дуже розумний Русин про Киданче коло Коломиї (Батьківщина, 1885 ч. 9—17) і о. Гр. Грицай про село Демянів, рогатинського повіту (Справоздане Етн.-стат Кружка, ч. 34). Було би дуже добре як би й другі отці чи учителі посвятили трохи часу на таку історію поступу в своїх місцевостях.

треба умножити кормь духовный — книжный засѣбъ, що дало повѣдъ до основаня читальнѣ“ в перших місяцях 1876 р. Тоді ж таки заложено й касу позичкову, в котрій зараз було 400 злр. та устроєно в місяці „загальну народну забаву“, ніби сільський балъ, на котрім були селяне й місцева інтелігенція, чого тоді ще майже нігде не було.

Завважаємо, що тоді майже скрізь поперед читалень та іншого йшли братства тверезости і в загалі проповідь против пьянства.

Духовенство руське в Галичині вже й перед тим кількома наворотами трібувало відвернути нарід від Жидів з їх коршмами та горівкою. Та справа ся ніколи не вела ся. Нарід був завше переконаний, що попи щось в тім мають; що вони держать із панами і раді би привернути панщину, що роблять се або для того, щоби самі могли тягнути з народу більшу користь, або хоть для того, щоби на нарід стягнути гнів божий — т. є. щоби людім не родила бульба й т. і. І нарід наш завше й скрізь сильно противив ся отвержаючій проповіді. Треба було великої натуги, ба й усякого постраху, щоби наклонити громадян до присяги від горівки та втягнути до т. зв. братств тверезости та братств воздержности чи, з-польська, встре мезливости. Та й то рідко де повело ся втягнути тудя всіх дорослих громадян, а ще рідше бувало, щоби*таке братство удержувало ся довший час¹⁾: члени єго загально ломили

¹⁾ В цілім матеріалі я найшов тільки 6 братств тверезости, що якимсь дивом дотрєвали доси від давного часу, а іменно: в Черневій (мостиського повіту) від 1845 р. (Схим. перем. дієц. на р. 1885, ст. 181), в Краснім, Задільску й Мо хнатім (одна парафія о. Романа Пасічинського, в турецькім повіті), де є „обширні братства тверезости по кілька сот членів, звязані з брат-

присягу і аж тепер, із гризоти сумління запивали ся на смерть, чим понижали в очах других громадян вагу присяги і давали їм злий приклад. Таким чином із попередних місій не то що не було майже ніякої користі, а була й очевидна шкода — деморалізація. Ба, між іншим і через місії нарід руський в Галичині що раз більше відвертав ся від свого духовенства.

Попи не знали, що тому за причина? П'янство народне вважали вони за найбільше лихо, тверезість за найбільше добро, — а тут їм нарід так противив ся! От вони й рішали, що се вже така зла натура у нашого хлопа; що з ним не варто собі й заходити, бо з него вже нічого не буде. В такій думці навіть найщирійші попи махали на нарід рукою.

Духовенство наше не розуміло найперше, що перед 1848 р. ударяло далеко не на головне лихо. Загал нашої інтелігенції ані раз не розумів, що найбільшим лихом була тоді для народу панщина та брак просвіти. Самі ж польські пани давали найгірший приклад, бо запивали ся тоді на смерть та й силували своїх підданих брати з своєї пропінації горівку. Ось-де був корінь народного „п'янства“ й „лінивства“, бо ж нарід не міг так щиро працювати на те, щоби добру половину своєї праці віддавати дурно панам, котрі надто вимагали від него не аби-чого! Галицько-руська інтелігенція довго-довго бачила народні хиби тільки в тім, в чім їй бачили й польські шляхтичі та латинське ду-

ствами церковними' від поверх 30 літ (Н. Проломъ, 1882, ч. 4), т. в. десь від 1852 р.; ціла громада Ниневичі в сокальськім заховала доси від 1874 р. цілковиту тверезість („Дѣло“, 1835 ч. 27), і тамже в Угринові є братство тверезости від 1875 р., тепер 500 членів (Схим. перем. діец. 1885, ст. 39).

ховенство, т. є. у „пьянстві“, „лінивстві“ та малій ревности до церкви та духовенства. Після сего інтелігенція наша й направляла нарід: не пий, роби більше (панови, мені), ходи й носи більше до церкви! Навіть чесноти, котрі інтелігенція наша рекомендувала народови, зводили ся на чисто церковні та панські чесноти: послух вишим та старшим, т. є. опять таки панам, попам і т. і. Тай робила ж се наша інтелігенція зовсім не по-братськи, по-людськи, а згорда та такою поганою лайкою, котра хоть кого відвернула би й від найкрасшого! А тимчасом, особливо після 1848 р., духовенство наше набирало ся в школах що раз більших претенсій, що раз више виносило ся по-над наш нарід, що раз більше близило ся в житю до польської шляхти та латинського духовенства, і ставало для народу що раз більшим тягаром через те, що мусів же він усі сі потреби заспокоювати. Та найголовніше було те, що замість коршми та пьянства, духовенство наше вказувало народови тільки церкву та себе, а не давало, ба й не могло єму дати нічого такого, що би могло заступити місце коршми та горівки. Ось і всі причини, чому не повели ся попередні місії тверезости.

За почином новийменованого митрополита Йосифа Сембратовича та Наумовича в першій половині 70-х років опять пішла між руським народом в Галичині, ба й на Буковині проповідь тверезости з небувалою доси силою ¹⁾).

¹⁾ Про ширину єї можна судити по тім, що від декабрия 1874 до 1 юля 1875 р., значить за пів року розійшло ся 45 тисяч примірників книжочки „Грамота тверезости“, а „Слово“ завважує, що ледви десята частина приступивших до братств тверезости мужиків руських дістала ті „Грамоти“. Першого ж юля 1875 р. зачато друкувати четвертий наклад „Грамоти“, також

Правда, і теперішній „місійний“ рух в загалі схожий був на попередні. Се була одна величезна лайка народу за п'янство, лінивість та інші церковні гріхи, котра, сама по собі, розуміє ся, не приносила для народу найменшого хісна. Признає се чоловік того самого, москальофільського табору, що тоді сив рухом головно й займав ся. „Вернувши (до Львова) з кілька-місячної подорожі по східних округах Галичини — повідає він — можу поділити ся з вами деякими добрими й лихими звістками. Братства тверезости заводять наші священники численно та устроюють т. зв. „місійні торжества“ для укріплення народу в тверезости. Рух той заслугував би на повне признанє всіх добре мислячих, нашому народови щиро прихильних людей, як би наше веч. духовенство на заведеню товариств тверезости і місійних торжеств уже всего не кінчило. Заведе ся братство тверезости, відправить ся там або сям „місія“, і на тім конець, а наслідки ось які: з разу тайні а потім явні навороти з подвійною силою, бо шинкарі не селять, горілонька манить, йісти на переднівку хоче ся, по роботі в полі хоче ся покрити, і п'янство з разу тайне а потім таки явне зачинає ся знов на-ново, а коли воно не всюда зачало ся, то скоро зачне ся, лежить бо то в природі діла, що коли викоренити ^{чи} на яким полі зле, посади або посій на тім мі-

у 15 тисячах примірників, як і перші три наклади (Слово, 1875, чч. 38 і 66). Де-куди присягали тоді від горівки цілі села, як на пр. Карлів коло Снятина і др., а братства тверезости виносили декуди й по 1000 і більше членів — на пр. в Кобиволоках, теребовельського повіту, було їх 1012 (Слово, 1876, ч. 107, з 3 окт.).

єці добре. Але про таке садженє ні слиху, ні диху...“¹⁾

А все ж таки тодішній місійний рух повів ся трохи ліпше, ніж попередні тим, що тепер уже не було великого лиха з того, що братства тверезости розвязували ся: члени їх уже так не пили, ба, декуди братства тверезости стали й непотрібні, бо громадяне переставали пйти й без присяги, самі з себе. Пізнійше ж братств тверезости й зовсім не треба було скрізь там, де повставали читальні, бо читальники й так не пили.

Для матеріяльної поратівлі народу інтелігенція руська зачала була тоді ж заводити господарські та заповомогові спілки: громадські крамниці, шпіхлірі, громадські каси і т. і. Від 1871 р. почавши, за кілька літ повстало було в Галичині, а по части й на Буковині чимало громадських шпіхлірів, крамниць, яток, кілька спілок, а між ними 1876 р. й мужицька спілка для гуртової купівлі й продажі яець у Видінові коло Снятина, котра вже кілька раз висилала яйця прямо до Берліна²⁾. Богато було тоді й сільських крамниць. Після „Р. Ради“ найбільше їх було в Коломийщині, а іменно що в п'ятім, шестім селі; треба було тільки, як казала редакція, гуртового, християнського склепу, се б то щось похожего на пізнійшу „Народну Торговлю“³⁾. Та найбільше повстало тоді в східній частині Галичини громадських кас позичкових. І ось як скоро се робило ся: від 1861 до кінця 1867 р. в цілій Галичині повстало всего 27 громадських кас позичкових; 1868 р. було їх вже 71, 1869 р. — 161, 1870 р. — 223,

¹⁾ Слово, 1875, ч. 49, з 10 л. л. юля.

²⁾ Р. Рада, 1876, ч. 13.

³⁾ Р. Рада, 1877, ч. 6.

1871 р. — 290, а вже 1872 р. аж 518, 1873 р. — 679, 1875 р. — 1200! ¹⁾). Значить в 1872—1875 рр. поєтавало в Галичині пересічно по 255 кас позичкових громадських на рік, і то по найбільшій частині в східній Галичині.

Краєвий Виділ, правда, розіслав був статуті й формулярі на громадські каси позичкові ще під кінець 1868 року, та руські громади кинули ся закладати ті каси власне на поклик народовців та Наумовича. Іменно народовець о. Стефан Качала візвав нарід руський до закладаня шпихлірів та кас позичкових у книжочці п. з. „Що насъ губить, а що намъ помочи може“, котру „Просвіта“ видала аж три рази: 1869, 1872 і 1874 р. і котра розійшла ся разом у 10 тисячах примірників ²⁾). До виданя з 1874 р. в 5.000 примірників додані були й статуті для кас позичкових та шпихлірів. Окрім того від липня 1874 р. центральний виділ „Просвіти“ продавав також формулярі для кас позичкових Маркевича ³⁾). Наумович же раз-у-раз накликавав тоді наші громади до закладаня шпихлірів та кас позичкових, порадивши громадам руським вибирати на се з Виділу краєвого ті гроші, що вони там мали від давна зложені за сервітути (ще 1876 р. грошей тих було в Виділі 700.000 злр.). Громади руські ніяк не хотіли вибирати тих грошей, бо сподівали ся так дістати назад від панів ліси й пасовиска. Подібну пораду громади наші

¹⁾ Kasy pożyczkowe gminne i t d, вид. Кр. Стат. Бюра 1873, ст. 119 і Wiad stat, рік II, 1876: Stan kas pożyczkowych gminnych, ст. 3.

²⁾ Справозд. Просв., 1884, ст. 6—7.

⁴⁾ Справозд 15 мая 1874 — 27 мая, 1875, ст. 12.

взяли би були хоть кому за зле, та Наумовича вони послухали, бо вірили єму тоді не-аби як ¹⁾).

Та окрім кас позичкових громадських, що зараз ішли під догляд рад громадських, повітових і Виділу краєвого, всі названі руські товариства повпадали майже що до одного. Повпадали й тодішні руські читальні та ремісницькі товариства Австро-Угорщини, так що в кінці 1878 р. не було з них майже сліду. Передихало той рік якимсь чудом лиш кілька читалень, та й про сі, як і про многі теперішні, а по части й про попередні руські читальні тільки й читаєш, що мовляв, у тім а тім селі чи місточку заводить ся нова читальня там, де після звісток тих же руських газет, вона повстала вже була кілька літ перед тим і, значить, упала! Про не-одну місцевість стоять таке по кілька раз: значить, кілька раз там повставала руська читальня і кілька раз зовсім упала! А що найчуднійше, так се те, що тепер загал Русинів навіть не тямить, що 1871—1878 р. були які читальні, хоть се ще дуже близькі чася! Ба, в усім тім, що від 1879 р. написано в руських газетах про теперішні читальні, нема й сліду про те, щоби про попередні читальні знали бодай ті, що мали би вести нарід — руські столичні писателі та справознавці про читальні з провінції! Споминка про них остала тільки у членів поодиноких читалень, тай то не скрізь, бо на пр. ¹⁰/₁₀ 1887 р. світлі Русини з Снятина пишуть нам, що перед 1880 р. там не було ніякої читальні!! Що й той невеличкий інтерес, який був у сучасної публки до читалень із 1871 до 1878 р., від якогось часу падав, видно найкрасше з того. кілька їх котрого року повставало: 1871 р. повстала 1 читальня

¹⁾ Р. Рада, 1876, ч. 5, „О касахъ позычковых“.

(в Микулинцях), 1872 р. — 15 читалень, 1873 р. — 34, 1874 р. — 51, а вже 1875 р. лиш 28, 1876 р. — 27, 1877 р. — 9 а 1878 р. лиш 6!

Отим то я й зву ті читальні — читальнями першої пори, або красше першими пробами руських народних читалень.

Дуже цікаво, чому вони слабо розвивали ся та по-впадали ¹⁾.

Отже стало ся се найперше через хиби тої партії, котра тоді майже виключно читальнями займала ся — се б то партії москальофільської.

Партія ся, як уперед так і тепер заняла ся була просвітою руського народу в єго мові тільки тим часом. Москальофіли й тепер уживали сеї мови тільки через те, що мусіли, не думаючи навіть тим про розвій осібного русько-українського письменства: „настоящою“

¹⁾ Тут я вказую тільки на загальні причини. Де-куди я подибав і осібні причини впадку тих товариств. Так на пр Збаражська „Надія“ упала в початку 1876 р. через якесь непорозумінє між місцаними а місцевим руським попом (Р. Рада, 1876, ч. 5). Отаких дрібних на око причин назбирало би ся певне більше, і вони послужили би нам за пересторогу на далі, та такі факти покривали руські газети, котрі тоді в загалі не писали про те, як зле обходять ся таки „свої“ з своїми! Затим на пр. читальня в Вороблевичах, дрогобицького повіту, заложена 1873 р., котра з разу дуже добре розвивала ся (мала 104 члени), упала, як нам пише виділ з 4 апріля 1884, через те, що против неї виступили жиди, вїт Ст. Іванишин і кілька радних громадських. Доконадо ж їйї те, що один читальник допустив ся чужолоства з служницею. Тоді виступило з читальні 65 членів і вона мала в селі ще більше ворогів. Читальня в Вороблевичах заложена на ново аж 1884 р., значить майже після 10-літнього сну! (Справозд. Етн.-Стат. Кружка, ч. 11).

руською мовою гідною, для письменства, була у них мова ніби-російська, чи радше, як думав Наумович, церковна, остатну ж ціль піддвиження русько-українського народу в Австро-Угорщині покладали собі ті люде по-за русько-українським полем і в душі, котрий не відповідає ані історії, ані теперішньому настроєви нашого люду, ані єго ідеалам, ані тим менше ідеалам європейським: „настоящою“ батьківщиною нашого народу є, після тих люде, „велика“ Русь, се б то Россія, „настоящою“ ж вірою руською — теперішне православіє. Після сего проводирі москальофільські й підносили наш нарід тільки в тій думці, щоби з часом вивчив ся своєї „настоящої“ мови, приняв російське письменство, православіє без сліду самовправи, без просвітку, а врешті й самодержавіє — словом, щоби Русин зрік ся всего, що тепер має, навіть конституції, та переміннв ся в православно-попівського, урядницького та царського попихача! Через те тоді наші москальофіли, не виключаючи й Наумовича, висмівали цілий український рух, ба й самого Шевченка. Пізнійше, як побачимо, вони му сі л и в сім дуже попустити через те, що сам нарід уймив ся за Шевченком. Розуміє ся, що се все тільки відвертало багато наших світлих люде від народу, бо від загалу сего остатного всі ті російські ідеали відскакували так само, як і ідеали шляхетсько-єзуїтської Польщі. На подібні місця в москальофільських популярних виданях нарід у загалі не звертав навіть уваги, так що даремне думають одні, буцім би то галицько-угорські москальофіли могли притягнути наш нарід до Росії, а другі, що москальофільські популярні видання зроби́ли єму більше шкоди, ніж користі. Він же звертав увагу в писаннях Наумовича тільки на те, що для него мало реальну вартість і відповідало єго ідеалам, а сего остатного було в коломийських виданях перших років

чимало. Серед гурту австрійсько-угорського руського люду прориває ся, правда, в ряди-годи дуже сильно „москальофільство“ — прихильність до російського царя чи Москаля, тільки ж се народне москальофільство зовсім противне тому, яке є у наших львівських „світлих“ москальофілів. Сі остатні раді би, щоби верх над руським народом в Австро-Угорщині взяли російські урядники, пани та попи, і щоби всі руські конституційні права були скасовані; руський же люд, противно, прихильний часом до Москаля тільки для того, що сподіває ся, що він дасть усім мужикам ще більшу волю, ніж є в Австро-Угорщині, а надто дасть їм більше ґрунту та увільнить їх від усякого здирства. Таким чином наше людове москальофільство небезпечне для самого самовільного російського правительства, що й без наших москальофілів виробляє у себе гірше, ніж у нас діє ся, і ніж би навіть вони хотіли¹⁾.

Під усім повнеше показанням у нашій москальофільській партії було ще тоді чимало церковно-латинської нетерпимости до всякого поступу, та шляхетсько-польської неохоти до мужицтва. Оттим то й не диво, що загал наших поців-москальофілів противний був тоді в душі і тій народній просвіті, яку розпочав був їх проводир Наумович — просвіті в душі й на прямку церковнім Се видно найкрасше з того, що коли я на зборах общества Качковського в Галичі в августі 1875 р. вніс, щоби товариство се переклало помужицьки та видало для народу св. письмо, то попи підняли против сего страшенний крик²⁾, а то для того,

¹⁾ Дивіть мое „Москальофільство і т. д.“

²⁾ Після названих зборів мужики казали міні з гнівом: „Так, так! правду кажете, вони нам о так закривають очи (при

щоби з сего не вийшла в народі революція против по-пів та щоби вони „не пішли з торбами!“ Крик той був такий грізний, що Наумович не зважив ся сказати й слова прихильного такому виданю общества, а голова збору, також піп, навіть не дав мій внесок під голосованє! Так само противний був тоді загал нашого попівства народно-руським перекладам молитов та евангелій (народовця Пулюя та Куліша, 1869 і 1871 р.), надрукованих фонетикою, так що св. Юр даремне видав був куренди до по-пів, щоби названих перекладів не пускали між нарід!¹⁾ Так само засичали мене москальофіли, коли я на зборах того ж общества у Львові в початках 1876 р. вніс був, щоби бодай члени сего, як значило ся в статутах, „чоловіколюбного“ товариства з інтелігенції обходили ся з народом по-людськи. А не треба забувати, що се все були люде, котрі керували тодішнім рухом серед народу. В загалі той, прямо сказавши, неосвічений загал наших москальофілів мав дуже негарний вплив навіть на тодішню діяльність Наумовича, все таки прихильну просвіті простого народу. Серед заворухи, яка повстала після мого названого внеску 1876 р., Наумович запевняв мене, що він сам знає далеко більше огидних фактів, як поступають собі наші попи з мужиками, та про

тім закривали собі очи руками). хотять, аби ми й далі були сліпі!“

1) Названий переклад св. письма надрукований фонетикою любісінько пішов межі нарід, і тепер нема вже, бачу, й одного попа, котрий би що-небудь мав против того. Ба 1878 р., очевидно щоби обезсилити „соціалістичну“ проповідь в народі, сам теперішній митрополит С. Сембратович друкує своїм коштом Народный Молитвенникъ в гарнім перекладі на руську народну мову, о. Олексе Стефановича.

се-ді говорити прилюдно не слід. Із писань Наумовича в „Науці“ з перших років видно, що він болів над сею проявою, в ряди-годи він і стріляв против неї, та не мав відваги видержати сего довго. Окрім того, у Наумовича не було до таких справ, як народна просвіта та ще й політика, твердого характеру: він подавав ся леда перед яким подувам, і не счув ся, як запутав ся в обрядові та „високо“-політичні справи, з котрих уже не міг видісти ніколи. А через те реальна вартість єго праці над народом що-раз маліла, та малів і єго вплив на нарід.

Далі одною з найголовніших причин слабого розвитку та впадку тодішних руських читалень була кричуща суперека в народнім руху, викликанім москаль-філами. Вся їх увага звернена була тоді на те, щоби „Науку“ та „Р. Раду“ пренумерувало як найбільше людей та щоби й до общества Качковського належало як найбільше членів, а з часом і всі Русини поголовно. Тимчасом гуртованє людей у читальні ішло як раз до противного, т. є. до вмаленя числа пренумерантів тих газет та членів Качковського. Виразнійше: коли перед читальнею в якійсь місцевости було на пр. 12 пренумерантів „Науки“ і тільки ж членів общества, то після заведеня читальні ті люде разом брали тільки один примірник „Науки“ і від тепер у тім селі був тільки один член общества Качковського — читальня. І чим більше членів було в сій остатній, тим менше пренумерантів „Науки“ й членів общ. Качковського. І справді, з якої речі їм було платити аж за 12 примірників „Науки“ й т. і., коли вони від тепер могли се все прочитати разом, у читальні! А знов: коли кождий з тих 12 людей мав „Науку“ й т. і., то по що єму було належати й ходити до читальні, коли там єго тоді чекало

власне тільки те, що вже й сам прочитав дома?! Теперішні руські читальні розвиті вже на тільки, що хоть би кождий читальник з-осібна мав усі популярні видання, то таки єму й до читальні належати оплатити ся. А все ж таки суперека між розвоєм читалень у сій справі, а розростом популярних видань є й доси, хоть і тепер єі мало хто й замічає. Тоді ж сего майже ніхто й не бачив. А тимчасом у кожній місцевості, в кождім мужику-члені общества Качковського ті суперечні інтереси раз-у-раз бороли ся, а що інтелігенція перла мужицтво тільки до „Науки“ та общества Качковського, то й не диво, що читальні мусіли вступити ся на друге місце. На них тоді мало хто й звертав увагу, і слово „читальня“ мало хто й вимовляв. Навіть центральний виділ общества Качковського, що після статутів мав закладати й читальні, заложив їх тоді дуже маленько, бо ще 15 ст. ст. ноября 1876 р. в однім із своїх видань (ч. 6, 1876 ст. 191) виділ той каже: „дасть Богъ, що общество Качковського приступить скоро до закладання читалень“. А „скоро“, як знаємо, й не було в Галичині ніяких читалень. Все зробили тут тоді тільки поодинокі члени того товариства на провінції і зробили, як бачимо, против его інтересу...

Супротив москальофілів народовці самі по собі, розуміє ся, були далеко красші. На той час се були руські поступовці, та найперше майже до 1880 р., т. є. майже цілісіньких двадцять літ, від 1861 р., галицькі народовці дуже слабо були звязані з народом. Надто заняті розвоєм осібного русько-українського письменства для інтелігенції, вони не мали навіть часу думати як слід про народну проєвіту. Народовці, як показано, заложили були тоді тільки

б читалень. Та окрім того народовці довго й не в силі були пробити ся до народу через густі на той час ряди москальофільської інтелігенції.

„Просвіта“ й общество Качковського стояли зразу дуже нерівно. Виданя Наумовича та общества Качковського повитав загал нашої інтелігенції з великим запалом, — „Просвіту“ стрічено загально ворожо. По словам д. Вахнянина, тоді одного з найдіяльніших та найпоступовійших народовців, на закладних зборах „Просвіти“ з 26 листопада ст. ст. 1868 р., „Просвіті“ зраз на першій ступні ставило якісь перешкоди правительство та львівське више руське духовенство, т. є. св. Юр. Сей остатній не допустив навіть до того, щоби відправити набоженство в користь нового товариства. Трохи пізнійше, іменно 1870 р. „Народний Дім“ у Львові відмовив „Просвіті“ салі на відчити. Висланника виділу „Просвіти“, покійного К. Сушкевича, питав при тім голова виділу „Народного Дому“, пок. крилошанин св. юрський Йос. Кульчицький: „що се Просвіта? чи се товариство польське, німецьке, чи якої-небудь енчої народности?“ та заявив, що воно для народу шкідливе, що книжки єго — „холера“ і що на „демонстрації“ (се б то на відчити!) народовці салі не дістануть¹⁾. 1872 р. народовці мусіли винести ся навіть із тої руської читальні, що була в „Народнім Домі“; москальофіли в кілька літ пізнійше, заложили свою читальню „Русское Касино“. Майже так само, як львівські святоюрці, поступали москальофіли супротив народовців і на провінції: вони чорнили їх перед молодістю та народом яко По-

¹⁾ Справозд. К. Сушкевича на засід. вид. Просв. з 5 (17 грудня 1870 р.

ляків, безбожників, противників св. церкви та всего руського.

Не диво, що коли общество Качковського мало раз у перших роках свого істнованя (1875—1877) 1645, 4791 і 6123 членів, переважно мужиків, то „Просвіта“ мала в перших роках (1868—1874) 72, 160 і 227, і то самісіньких світлих людей, бо до самого 1873 р. до „Просвіти“ належали тільки два мужики (Василь Лящун та Яків Сворок із Підпечар) і ані однієнька народна читальня або яке інше товариство. Аж 1874 р. приступили до „Просвіти“ дві читальні: в Денисові та Купчинцях ¹⁾. До кінця 1876 р. прийняла „Просвіта“ всего на всего 6 читалень т. є. окрім тільки що названих ще: Новосілець, Новосілці, Струссів та Ясенівку. Ще в половині 1876 р. було тільки 323 членів „Просвіти“ ²⁾ т. є. ледви ¹/₁₄ того, що в тім році мало общество Качковського!

Побачивши, що нарід так попер до коломиїських видань та до общества Качковського, народовці взяли ся закладати на провінції філії та агентури „Просвіти“. Перша така філія чи „товариство для ширеня популярного письменства в Бобрєцькім повіті“ повстало 2 л. февраля 1875 р. На закладних зборах було 25 членів, а іменно „кільканадцять“ селян, решта попи й учителі народні. До виділу вибрано 2 попи, 2 учителів і 1 селянина. Головою філії був о. Колодницький із Загірочка ³⁾. Тут найперше зачали народовці мати

¹⁾ І. Справозд. 1868—1873, Спис членів „Просвіти“.

²⁾ Справозд. „Просвіти“ 27 май 1875 до 15 черв. 1876, ст. 5.

³⁾ „Слово“, 1875, ч. 11. — 1876 р. москалофіли заложили були в Чернівцях похуже „Товариство для розширеня обще полезныхъ знаній межи народомъ на Буковинѣ“. 6 (18) апріля 1877 р були перші загальні збори того товариства, на котрих було 41 голо-

(та засід. виділу з 24/І і 7/3 1874 р.)

на провінції відчити для народу, і бортницька філія перша придбала „Просвіти“ трохи більше, бо аж 58 селян. Із них 20 було вже й на загальних зборах товариства у Львові дня 25 л. мая 1875 р. Тоді ж у перше явили ся тут були й два висланці з ремісницького товариства „Порука“ в Помор'яхах¹⁾. Перший се раз були селяне на зборах „Просвіти“, перед народовцями, та й то — кілька їх було!

Але й що до числа філій „Просвіти“ годі було навіть рівнати ся з обществом Качковського, бо коли се остатне від 1875 до кінця 1877 р. заложило їх було аж 24, в тім числі в Кіцмані на Буковині²⁾, „Просвіта“ до кінця 1877 р. заложила тільки 4 філії, а іменно: в Бортниках, Тернополі (29 вер. 1875 р.), Коломні (27 лютого 1877) та Станіславові. Правда,

суючих. До виділу вибрано 18 членів і 6 заступників (Слово, 1877, ч. 37—38). Та воно й скінчило на сім своє житє!

1) Справозд. Просв. 1874 - 1875 р. ст. 3 і 13—14.

2) Справозд. Просв. 1876—1877 р. ст. 5. — Сі 24 філії общ. Качковського були założені в отих місцевостях і в такім порядку: Станіславів, Перемишль, Золочів, Калуш, Сокаль, Жидачів. Яворів, Дрогобич, Броди, Скалат, Стрий, Рогатин, Снятин, Тернопіль, Глиняни. Самбір, Кіцмань, Рава руська, Бурштин, Гусятин, Коломня, Угринів, Любачів та Стріліска. (Див вид. общ. Качк. ч. 4, ст. 128; іюнь 1877, ст. 64; ч. 7, 1876 р. ст. 224; ч. 8, 1877 р. ст. 225) Три перші філії „Просвіти“ невагом зовсім були принепали. Жила тільки Станіславівська філія, котра 10 марта 1878 р мала вже 136 членів, і котру піддержував головно пок. Ев. Желехівський, учитель гімн. в Станіславові. Від заснованя аж до 10 марта 1878 р. філія та устроїла 11 відчитів, на котрих бувало поверх 100 людей, околичних селян, іменно: 1) Про Шевченка яко громадянина і писателя (читав Ев. Желехівський), 2) Про Шевченка ж (проф. Остап Левіцький), 3) Обясненє народної думи руської Про побіг трьох братів із Азова (Роман Заклинський), 4) Про бу-

філії общества Качковського надали одна по одній, як і повставали, та не ліпше було тоді і з філіями „Просвіти“!

Трохи ліпше стояла „Просвіта“ що до агентур для розпродажі видань між народом. Іменно в 1875—77 рр. „Просвіта“ мала аж у 75 місцевостях 91 своїх агентів, а то: 40 попів, 13 купців, 11 книгарів, 6 учителів. 5 інших світлих Русинів, 6 чужих товариств, 3 свої філії; та характерно, що між тими ширителями Просвітських видань із народу було всего лиш 6 людей, а іменно 4 дяки (Ів. Білобрам із Судової Вишні, Дм. Стійко з Кипячки, Ал. Цибух із Стрия, Кумановський із Заліщик) і тільки два господарі: Ник. Рихвицький в Камінці Струмиловій та Ст. Калакура в Гнильчу. З товариств продавали Просвітські видання: Поміч у Підгайцях, Поручка в Поморянах, Надія в Збаражі та з філії общества Качковського: в Станіславові, Сокалю й Кіцмані¹⁾.

рю на Чорнім морі (він же), 5) Розбір поеми Могилницького „Скит Манявський“ та історія Манявського Скита після о. Ант. Петрушевича, (Ев Желехівський), 7) Склад ока і заховане его при здоровю (Ром. Заклинський), 8) Легке й серце (хто?), 9) О пасічництві, 10) О перлах і коралях і 11) Пожиточні і шкідливі звірята в господарстві (Пись зь Просвѣты, 1877, ч. 1 і 1878 ч. 7). Сі й дальші заходи станіславівських народовців мали вплив на основуване читалень в околичних селах, та аж пізнійше.

¹⁾ З сего видно, що декуди на провінції москальофіли не так то вже були противні виданням „Просвіти“, як на пр. у Львові. Противно, ні відки не видно щоби народовці ширили видання коломийські та общества Качковського. Доказує сь, що з свого боку народовці ще сердечнійше ненавиділи москальофілів Цікаво врешті, що приватно тільки пок о. Полевий в Городенці ширив і Просвітські і Качковського видання. А власне Полевий спонукав Наумовича до видавання „Р. Ради“ й „Науки“. —

Товариство Качковського мало в тім часі тільки 22 формальні агентури ¹⁾; разом із філіями було їх 46, значить, все таки о 29 менше, ніж агентур „Просвіти“. Та не треба забувати, що власне кождий член общества Качковського з інтелігенції був заразом ревним єго агентом, котрий просто ті виданя мужикам накидав. Виданя общества Качковського розпродували самі свої люде, коли тимчасом „Просвіта“ мусіла свої виданя віддавати в продаж і купцям, між котрими були й Жиди.

У користь „Просвіти“ треба сказати, що вона всіма силами старала ся пробити ся до народу, а надто несла руське слово й туди, куди єго не несли москальофіли: вона посилала й посилає даром свої виданя до бібліотек вязнів, до руських полків та до військових шпиталів.

В загалі, навзавідництво народовців та москальофілів в справі народної просвіти було для народу тільки корисне. Ми бачили, що як би не „Просвіта“, то не було би й коломийських видань і общества Качковського, а значить і читалень. Заходи ж Наумовича та общества Качковського з свого боку оживили були народовців на тільки, що аж від того часу вони зрозуміли як слід, що-то значить бути звязаним із народом! Оба наші просвітні товариства одно навперед одного старали

Про агентури „Просвіти“ див Справозд. Просв 15 мая 1874 до 25 мая 1875, ст. 12—13; Справ 1875 до 1876, ст. 4—5; Справ. 1876—1877 р., ст. 4—6; „Жите Бориса и Глѣба“, 1875, в додатку. — На Буковині в ту пору мала „Просвіта“ своїх агентів тільки двох, іменно 1874 р. о. Федоровича в Валяві (Справозд. Пр., 1874, ст. 12—13) і якийсь час д. Корн. Устияновича в Сучаві, та в Сучавѣ й доси не повстала читальня.

²⁾ Наука, 1876, ч. 3, (март). Цікаво, що всі 22 агенти общ. Качковського були попи.

ся просвічати чи радше прихилати до себе нарід, бодай із зависти та боязни, щоби сего скорше й ліпше не зробило друге товариство.

Та власне з сего навзавідництва вийшла й страшенна шкода для напрямку українського, се б то напрямку Шевченківського: світського й поступового.

Ми вже казали, що з разу галицькі народовці були дуже навіть вільнодумні та поступові. Та тим то й горе, що окрім кількох таких людей як Горбаль, котрі зрештою не писали для народу нічого, — решта народовців від самого початку були вільнодумні та поступові тільки про себе: супротив народу вони не тільки старалися ві всім наслідувати москальофілів, а й переходили їх.

І так про себе вони писали тільки розумною правописю — фонетикою, якою писав і Шевченко і всі Українці, а з наших М. Пашкевич та Федькович; у виданя для народу вони від разу ввели т. зв. етімологію, т. є. власне ту правопись, котра найтяжша для народу та школярів і котру мало хто й з інтелігенції знав як слід, котра, одним словом, колодою лежить на дорозі народної просвіти. А при тім не сором було д. Вахнянинови на закладних зборах „Просвіти“ з 1868 р. запевняти іменем тимчасового виділу, що, мовляв, „повинно ся узгляднити, щоби складъ бесіди, букви, правопись, зверхня форма и ціна відповідали физичнимъ и моральнимъ снагамъ народу“ (!!). Та й тут народовці лукавили: на своїм 1. засіданю з 8 р. грудня 1868 р. перший виділ „Просвіти“ рішив прийняти для народу етімологію тільки через те, що вона в народних школах уживає ся, а потім ще раз на засіданю з 11

марта 1869 р. рішив до слова ось що: „Виділь пересвідчений, що правопись звукова єсть найвідповіднішою для народнёго образования и улекшае науку, однако зо взгляду на те, що въ школахъ народнихъ т. зв. етимологична правопись уживае ся, що велика часть нашої интелігенціі (москальофільської!) тои правописи придержуе ся, що многі передові люде въ Галичині Просвіту до задержаня тои правописи взивали: постановивъ виділь придержуватись у своїхъ виданняхъ популярнихъ такої правописи, яка въ народнихъ школахъ уживае ся“. А тимчасом у своїй відозві до галицьких патріотів із 30 січня 1869 р. той самий виділ говорив, що найдогідніша для народу правопись — тота, „котру вѣнь въ своихъ шкѣльныхъ и церковныхъ книжкахъ знаходить“¹⁾. Додамо, що й на школи народні народовці покликували ся даремне, бо справа правописи в тих школах вже тоді була власне в їх руках: вони могли, як би були хотіли, ввести фонетичну правопись у шкільні книжки, котрі самі укладали, а „Просвіта“ (за підмогою прихильного фонетичі сойму) видавала. Пізнійше народовці написали ся в сій справі ще красше: від 1880 р., т. є. власне від того часу, коли почули свою силу та виступили наперед руського руху в Галичині, народовці, щоби ще хоть що трохи зискати в очах нашої „етимологичної“ интелігенціі, — заводять етимологію і в видавництва для интелігенціі („Дѣло“ й т. і.), а 1887 р. на запит міністерства просвіти, чи не слід би ввести в народні школи фонетику, скликана задля сего комісія шкільна у Львові, де перевагу мали народовці (др. Ом. Огоновський та

¹⁾ I Справозд. Просв ст. 6, цитат із тої відозви.

їнші), вони освідчують ся за етимологією, про шкоду котрої для науки та народної просвіти і доси глибоко переконані!

Та й тут ще не кінець: коли москальофільські популярні видання відразу друквані були гарною гражданкою, Просвітські друквані були зразу тільки незграбною кирилицею — церковними буквами, а на засіданю з 6 листопада 1876 р., виділ „Просвіти“ рішає в засаді — „друкувати видання товариства переважно кирилицею“.

Не краще було і зо змістом Просвітських популярних видань. Навіть більше консервативні народовці, як д. Партицький (Провідні ідеї въ письмахъ Тараса Шевченка, 1872) писали для інтелігенції проти „церкви-домовни“ й т. і. Та супротив народу вони відразу ставлять себе зовсім інакше: справляють служби божі перед зборами „Просвіти“ і в популярних виданнях стають на чисто церковне становище: друкують, як і москальофіли, пісні до святих і т. і., в половині 1874 р. (засід. вид. з 6го) рішають у засаді видавати для народу житєписі святих; а 20 червня того ж року — й літографувати образи святих, бо се, мовляв, для народу корисно. І сей напрямок „Просвіти“ стає що раз виразнійший.

Таким чином довгий час що до змісту не було майже ніякої ріжниці між популярними виданнями москальофільськими а народовськими. Ба ні, були ріжниці, і то не-аби-які: в Просвітських популярних виданнях не порушувано політичних справ, не порушувано й справ економічних так, як се робив Наумович, попросту через те, що між народовцями не було й одного чоловіка, котрий би розумів краєві економічні

справи а заразом умів про них писати для народу¹⁾. Та найважніше а заразом найсумнійше те, що коли москальофіли проповідували російство та воювали против українства і в популярних видавництвах, народовці довго-довго про се перед народом мовчали. Навіть про Шевченка стали вони говорити народови аж у вісім літ після основаня „Просвіти“ (1876 р.: Омеляна Огоновського „Житє Т. Шевченка“). Виступила ж „Просвіта“ прилюдно против пагубних для українства змагань наших москальофілів аж 1886 р. (Ом. Огоновського, голови „Просвіти“, промова на загальних зборах та Житє М. Шашкевича), се б то як раз по часі, бо остатними роками українство так глибоко пустило коріне в Галичині, навіть серед народу, що 1885 р. Шевченкови мусліди поклонити ся й москальофіли!

Тепер про найголовнійше — про обхід із народом. Запевне, що яко прихильники Шевченка, народовці

¹⁾ З народовців дуже добре, далеко ліпше ніж Наумович розумів і писав про економічні справи Галичини тільки один Вол. Навроцький, та він писав тільки для інтелігенції. Їго многоцінні праці стали у нас розуміти власне аж тепер у 80-ті роки: на сучасників із 70-их років вони не мали великого впливу. Нагадаємо, що пок. Навроцький супротив народовців радікал: він один боронив у „Правді“ руських соціалістів і помагав їх виданям, іменно подавав він д. Драгоманову статистичні дані про Галичину для популярного виданя „Про хліборобство“, а окрім того написав для Женевської „Громади“ розправу про пиянство та пропінацію в Галичині (Див. „Громада“ 1882, т. V. ст. 20—58, і посмертну споминку М. Драгоманова ст. 271) Одинока популярна робота пок. Навроцького „Порадник в справах скарбових“, почата в послідних роках єго житя, остала ся невикінченою.

з разу заговорили були й про нарід далеко краще, ніж москальофіли. Та з шевченківства вони затвердили добре тільки те, що йшло до народної мови, пісні, письменства. Вони вже не соромилися мужицької мови, протівно, говорили нею скрізь і укріпили її в галицькім письменстві. Та се й уся їх ріжниця від москальофілів. Практично, в житю, народовці зовсім не стосували заповіту Шевченка — не входили з народом в ніякі братські стосунки, тай відносили ся до народу практично так само, як і москальофіли. Зробивши тільки уступок сим остатнім на шкоду українства в популярних виданях, народовці галицькі конечно мусіли їм робити й інші уступки, іменно що до народу, т. є. присвоїти собі, чи радше відновити в собі церковно-шляхетський погляд на нарід. Поселивши ся серед народу, народовці-нони дуже часто переходили тоді на бік москальофілів навіть теоретично. Дехто з них говорив міні самому ще 1876 р., що так вони мусять робити, бо думки Шевченка тяжко погодити з попівським становиском супротив народу. І тепер від попів-москальофілів можна почути, що українські думки не вигідні для попів, бо не дозволяють дерти народу. Народовці галицькі до недавна зовсім не розуміли Шевченка в найголовнійшій точці єго житевого програму — засаді пошанованя для фізичної праці, для робітного люду. Один-однісінький вийімок чинив хіба Федькович, та він повстав самостійно і вже 1873 р. зовсім зірвав із галицькими народовцями. На него тоді у нас загально дивили ся, як на чудака, за те, що носив ся по мужицьки та жив душа в душу з народом. (Нагадаємо, що навіть із самого початку, від 1861 р., народовці галицькі носили ся по-козацьки а не по-мужицьки, се б то і в народовстві бажали відріжнити ся від народу).

Популярні писаня народовців також повні глибоко вражаючих лайок народу за п'янство та лінивство (дивіть н. пр. о. А. Стефановича „П'янство нещастє и погибель народа“, 1876). Та й ідеал нового життя серед народу показував ся й народовцям у формі чисто церковній, про яку нікому з Українців і не снило ся, після Шевченка, ніколи. Таким чином, і народовська діяльність що до народу зводила ся кінець-кінців на те, щоби поперти нарід до гр. кат. церкви, перед проповідницю, та до отців духовних.

Тай обходила ж ся тоді наша інтелігенція з народом! Навіть теоретично вона загально вважала єго за негідного для того, щоби говорити єму всю правду; вважала за безумну дитину, котрій не слід давати правдивої світської науки, або за п'яницю та лінюха, котрий буцім то через те тільки й бідує, що не та лінюхує, або навіть за розбійника та звіря, котрого слід держати на церковнім ланцюсі, бо би кинув ся та вирівав інтелігенцію. Отим то головно й упали наші перші читальні й таке інше, що нарід не вмів ще тоді вести їх сам, а інтелігенція єго не піддержала. В загалі ще не було головної основи пізнійших читальень — братаня інтелігенції з народом. Про се тоді майже ніхто з народовців і москальофілів навіть не думав, противно загал нашої інтелігенції був ще тоді твердо переконаний, що нарід щось гірше, підлійше від неї, та що нарід для інтелігенції, а не інтелігенція для народу.

Отим то й не диво, що в половині 70-х років народовці, помимо всеї натуги не дібрали ся таки до народу, а рух, викликаний Наумовичем зовсім упав. Похоронну пісню заспівала єму сама „Р. Рада“ (1877, ч. 23): „Касъ позычковыхъ — по-

відає вона, — и читалень у насъ сего року дуже мало основано. Спить все сномъ блаженнихъ. Отверезїньє такожъ пропало безъ слѣду“.

Та ні! нічо не уснуло на віки, нічо не пропало без сліду! Ожили небавом і повпадавші читальні та інші спілки, і все в Галичині обновило ся, коли у нас повіяло духом вільнійшим та прихильнійшим для робітного люду...

Дух сей дунув на Галичину опять із Росії, і збудив у нас людей до нового життя головно там, де би сего був хто найменше сподівав ся — в таборі москальо-фільськім.

Новий сей рух викликав у нас Михайло Драгоманов, професор історії в кїевськїм університеті, найчільнійший український етнограф, писатель і політик.

Довго та пильно слїдивши за руським рухом у Галичині, Драгоманов вірно завважав, що головне непорозумінє йде у нас із-за того, що ані в Галичині ніхто не знає Росії, ані в Росії не знають Галичини. На сїм непорозуміню тільки й стоїть і те, що багато світлих Русинів так перло до Росії, покидаючи свій нарід, і те, що багато Росіян прихильно дивило ся на москальо-фільськїй інтелігентний рух у Галичині. Рядом статей про Галичину Драгоманов отворив очи Росіянам, що не слід їм піддержувати наших москальофілів, ворогів власного народу, майже таких самих, як неприємком Мадяре й т. і, тай ворогів усякого поступового руху в Росії, таких самих, против яких боролася у себе дома сама російська суспільність, чи радше найкрасша єї частина. Натомієць Драгоманов перший показав Росіянам заслуги народовців, і звернув їй увагу на народний напрямок у Галичині. Після Драгоманова статей про Галичину (головно в петербурській газеті „С. Петербург-

скія Вѣдомости“ та місячнику „Вѣстникъ Европы“) чесні Россіяне й виробили собі суд про галицькі стосунки, і від тоді стали прихильніші й до українського руху в Росії.

З другого ж боку Драгоманов написав ряд статей про Росію й єї письменство для Галичан (головно в „Правді“ 1873—76), де старав ся відвернути наших крайнів від елементів російських реакційних, гидких для всякого чесного Россіянина, а натомісьць указати на здорові й поступові елементи в російськїм письменстві з єго великими представителями, прихильниками народу й поступу — Белінським, Добролюбовим, Чернишевським, Тургеневим, Гоголем і т. і. Се остатнє робив Драгоманов власне з уваги на те, що доси переважна частина галицько-руської інтелігенції перла ся до російського письменства, а не знаючи єго зовсім, попадала в єїти ворогів русько-українського народу та поступу. Аж із сїх Драгоманівських статей зрозуміли небавом чесніші та поступовіші Галичане, як їм ставати до Росії та єї письменства, щоби не було шкоди для русько-української народности, ані кривди для народности великоруської. Від тепер ті Галичане стали вважати Великорусинів за братів, з котрими слід держати спілку на ґрунті культурнім, яко рівним з рівними, для оборони від спільного ворога — реакційних та централізаційних, шляхетсько-попівських елементів російських та інших.

Сі думки Драгоманова рознесла „Правда“ особливо між молодіж ґімназіяльну, зорганізовану тоді по провінції в т. зв. громади, т. є. кружки для власної просвіти, для читаня книжок, товариських розмов про справи народні, відчитів і т. і. В р. 1875 Драгоманов звернув ся прямо до молодіжи, поміщуючи в газеті „Другъ“, вида-

ваній львівським „Академіческимъ Кружкомъ“ свої три „Письма въ редакцію „Друга“. В тих „Письмах“ Драгоманов перший у нас натис на ту думку, що не нарід для інтелігенції, а інтелігенція для народу: інтелігенція тим тільки й могла й може вчити ся, що нарід на неї за той час тяжко працює; значить, по правді повинно бути так, щоби молодіж не вчила ся в школах тільки на те, щоби панувати та й тягнути з народу остатне, а на те, щоби потім віддячити ся народови за єго тяжку працю. Інтелігенція руська в Галичині повинна залишити свої марні спори за букви, а спільно, без ріжниць партій, зайняти ся долею руського народу: посвятити для него всі свої сили, увесь свій розум, набутий за тяжку працю народу; казати народови всю правду, а не годувати його, як до того часу, тим, в що сама невірила. Інтелігенція руська в Галичині не повинна й бачити причини всего народного горя в пьянстві народу, бо ж сама вона не раз і більше пє, а нарід узагалі не лінивий, бо як би так, то не тільки би сам давно погіб із голоду, а й інтелігенція не мала би зза-чого йїсти, пити, гарно одягати ся та гуляти. Причина народної темноти та, що єму ніколи вчити ся в школах, а по за школою інтелігенція й не думає його щиро та правдиво просвічати; причина ж народної бідности та, що другі визискують нарід, що він не дістає всего того, що варта єго праця, бо не має до сить ґрунту й статку, і через те мусить робити на чужім за пів-дармо. Вратувати ся може руський нарід тільки гуртом: господарськими спілками з своїм спільним ґрунтом та хліборобськими струментами й потрібним до хліборобства статком, та просвітними спілками з правдивою, європейською наукою, такою, яку мають другі світліші народи. Задля сего треба Русинам донконче ввести в своє письменство загально-людські інте-

реси наукові й письменські найновішого напрямку, бо тільки таким чином русько українське письменство буде як слід розвивати ся та прикує до себе, а тим самим і до народу руського молодіж руську, котру так відтягають від народної русько-української справи чужі письменства, багатші та поступовійші від руського. Нарешті Драгоманов першай звернув нашу увагу й на те, що не тільки Русини всякого стану повинні рівнати ся та братати ся, а й Русинки повинні бути рівні мушчинам у просвіті й життю суспільнім, а бодай повинні мати до всего рівне право з мушчинами¹⁾. Сі письма Драгоманова мали важне культурне значіне не тільки для молодіжі, а й для цілої Галичини. „Другъ“ розходив ся тоді мало що не в 400 примірниках; читало його крім молодіжі головню світле жіноцтво по селах, а „Письма“ Драгоманова швидко звернули на него увагу й старшої інтелігенції. Думки голошені Драгомановим видали ся у нас чимось нечувано новим і смілим, і всюди викликували оживлені спори, горячі протести й ще горячіші оборони. Для молодіжі-ж вони прямо відкривали новий світ, вказували нові стежки для роботи суспільної, наукової і літературної, і справді, що деякі горячіші одианці з цілим запалом кинули ся на ті стежки²⁾.

1) Про все се дивіть особливо друге й третє письмо Драгоманова в редакцію „Друга“ (1876, чч. 5, 13—15), та критику галицьких народовців п з. „Опізнаймося“ (Другъ, 1877, чч. 1 і 2). Назване друге письмо надійшло до Львова десь ще в сентябрі 1875 р., і стало зараз досить широко звісне у Львові а по части й на провінції (редакція „Друга“ посилала його й Наумовичеви, на его власну просьбу).

2) До тих молодих людей, що через Драгоманова пішли на нову дорогу, в першім ряді зачислити треба В. Навроцького,

Ще вчасніше розпочав Драгоманов в тім самім дусі впливати на віденське товариство „Січ“, голова котрого Остап Терлецький ще 1874 р. їздив в Київ на археологічний зїзд і під впливом живого ознакомлення з розбудженим тоді на Україні ліберальним і радикальним рухом, написав в „Правді“ 1874 р. цікаву статю „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“, де остро критикував дотеперішнє поступованє народовців з народом. Під впливом українського руху розпочав ся і в „Січи“ живий рух, переважно науковий, котрий однакж досить слабим гомоном долітав до Галичини.

Рівночасно майже з новим українським рухом, котрого представником був Драгоманов, залітали до нас і з України і з західної Европи хвилі інших, ліберальних та радикальних рухів: соціально-революційного, котрого виданєм був лондонський „Впередь“ і бунтарського, до котрого в послідній добі свого життя наближував ся й Шевченко і до котрого в половині 70-их років схилював ся й дехто з Українців. „Впередь“ ширив ся в Галичині доволі, особливо між Поляками, та за для

котрий переписував ся з Драгомановим ще від 1872 р і розпочав свою публіцистичну роботу власне тим, що передавав в „Правді“ для галицької публики Драгоманівські російські та італіянські роботи про Галичину й Україну. І до праці над питаннями економічними заохотив Навроцького Драгоманов; під его безпосереднім впливом написав Навроцький в р 1875 три обширні і дуже цікаві дописі до „Кієвскаго Телеграфа“, де вони були надруковані в російськїм перекладі. Аж від того року й починає ся ряд економічних і статистичних праць Навроцького в „Правді“. Близші відомости про се найдуть читателі в недрукованих досі працях і листах Навроцького, котрі будуть видані в одній з найблизших книжок „Наукової Бібліотеки“ слідуячого року. Іван Франко.

свого тяжкого способу писання мало мав впливу. Більше впливу мали деякі брошури того самого напрямку, видані потаємно в Росії, як н. пр. „Хитрая Механика“, доволі вдачна популяризація праці Ляссаля про посередні податки (написана по московськи Українцем).

Оба ті напрями (соціально-революційний і бунтарський), з котрими тоді вже не солідаризував ся Драгоманов¹⁾, зустріли ся на віденьському ґрунті. За припорукою деяких Українців видав там 1875 р. Остап Терлецький три брошури: „Про правду“ (переклад „Хитрої Механіки“), „Про бідність“ і „Парова Машина“. Четверта брошура „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“ була сконфіскована, Терлецькому вичинено процес, та хоть суд його й увільнив, то все таки в Галичині конфісковано й перші три брошури. Розуміє ся, що віденьське видавництво, для котрого були готові вже й деякі дальші праці (н. пр. переклад „Казки про чотирох братів“) мусіло перервати ся.

Богато вплинула на оновлене галицького народного руху й ще одна річ — перше повне видане віршів Т. Шевченка у Празі, 1876 р. В тім виданю, особливо в другім томі, галицька інтелігенція перший раз побачила і прочитала високий твір Шевченка, „Марію“, і інші вірші як н. пр. „Гимн чернечий“, „Царі“. Сі твори викликали горячі напади з боку попівства; народовці ж їх по просту відрекли ся, хоть самі дали недавно перед тим у „Правді“ місце деяким уривкам із „Гуса“ („Кругом неправда та неволя“) і пречудовій пісні „Як би ви знали паничі“.

Се все зложило ся на викликане серед галицької

¹⁾ Диви его заяву в „Przeglądzie Społecznym“ 1887, т. III, ст. 447.

молодіжжі, а далі й серед ширших кругів інтелігенції нового народолюбного і поступового руху. Рух той не вдоволяв ся вже заявою, що „ми Русини — народ осібний від Поляків і Москалів“, але старав ся звернути пильну увагу на те, як живе той народ, де причина єго бідноти та темноти і як би єму підняти ся. Представники того руху у Львові, в значній частині самі мужицькі діти, від разу наткнули ся на головні хиби теперішного ладу: здирство жидівське, панське й по-півське, погорду людської гідности в робучім чоловіці з боку інтелігенції і незнакомство тої інтелігенції з людом. Різко й терпко навіть висказав се я в відчиті про „Потребу етнографічно-статистичної роботи въ Галичинѣ“, виголошенім на музикально-деклямаційнім вечерку в 33-ті роковини смерти М. Шашкевича, устроєнім в комнатах „Просвіти“ заходом „Академического Кружка“, „Дружнёго Лихваря“ й старших народолюбців, 24 червня, а день опісля також в музеї гр. к. семінарії, а потім з додатками надрукованім у „Друзь“ (1876, ч. 13—16). В тім же напрямі почав ся від 1876 року ряд видань і праць беллетристичних („Див'єстриянка“ з перекладами з) Золя й Бретгарта, „Что дѣлать“ Чернишевського в „Друзь“ 1877 р., „Борислав“ Франка там же, далі „Громадський Друг“ (2 книжки), „Дзвін“ „Молот“, 1878 р., „Дрібна бібліотека“ (14 книжок) 1879—1880 р. і „Сьвіт“ 1881 і 1882 року ¹⁾).

Новий сей народолюбний та поступовий рух не в'язав ся безпосередно з читальнями. Русько-українські

¹⁾ Історія цілого сего руху доволі цікава, та думаємо, що тут досить буде для зрозуміння дальшого викладу — показати тільки єго провідні думки та головні товчки, що його викликали.

поступовці в своїх виданнях із 1875—1881 р. крім побіжних згадок д. Франка в „Друзь“ та мойих в „Громаді“ з 1880 року не говорили докладно про читальні. Та власне новий рух поміг покласти під читальні головну й міцну основу — спільність, братане інтелігенції з народом. Він бо з одного боку безперечно підніс у самім народі руським почуте людської гідности, переконане¹, що він може й повинен рівнати ся з інтелігенцією, а загал інтелігенції пхнув до народу. Воюючи против поступової молодіжкі навіть старші Русини й не чули ся, як прийняли єї думки про нарід. В їх таборах від половини 1875 р. зачинає йти еволюція в новім напрямку. Народовці всіма силами старають ся позискати для себе люд через свої філії, де від 1877 р. стало устроюють популярні відчити; центральний виділ „Просвіти“ (від кінця 1877 до половини 1879 р.), видає „Письмозь Просв.“ де вже трохи інакше говорить ся про нарід та єго справи. Те, що поступовий рух підконав москальофілів у Львові й на провінції, прочистило народовцям дорогу до народу¹).

Грозу свого положеня зрозуміла руська інтелігенція особливо після того, коли 1879 р. нарід вибрав тільки 3 світлих Русинів до ради державної і мало кого з них вибрав до рад повітових. Між іншим упало й колишне божище народу, Наумович, що навіть у своїй стороні коло Скалату не дістав ані однісінського голосу!

Аж тепер зрозумів загал нашої інтелігенції, що так

¹) Ми бачили, що в половині 1876 р. „Просвіта“ мала тільки 323 членів; до марта 1877 р. прийшло „Просвіті“ майже друге тільки, іменно 281 членів, а далі від 3 мая 1877 до 20 червня 1878 знов нових 420, т. є. за ті два роки приросло „Просвіті“ в двоє більше членів, ніж за попередних 7½.

далі поступати годі, що доконче треба й собі зблизити ся до народу і більше займити ся его долею. Зараз після нещасних виборів 1879 р. львівські народовці рішають, що для народу вже не відповідає „Письмо зъ Просвѣты“, в котрім товариство, по, статутам не могло порушувати й політичних справ. Ухвалено видавати політичну газету і поручено се діло д. Уляну Романчукови, учителеви руської гімназії. Від октябля того ж року д. Романчук справді й видає що дві неділі „Батькѣвщину“, котра відразу багато де в чім наближує ся до поступового напрямку. Так у ній появляє ся цілий ряд дописей із села про визискуване руського народу, майже таких самих, як у „Громадським Друзі“, „Дзвоні“ та „Молоті“. „Батькѣвщина“ рішучо стає на бік народу, супротив усяких его гнобителів, чужих і своїх; займає доразу світське становище, відкидаючи на бік чисто релігійні та обрядові справи, а натомієць кладе головну вагу на справи політичні, просвітні й економічні, так як се перед тим робили русько українські соціялісти, хоть і не так різко і не з такими виразними цілями. „Батькѣвщина“ ходило головною о те, щоби інтелігенція як-небудь заняла ся долею народу, щоби вони держали ся купи та щоби в загалі всі Русини братали ся: богаті й бідні, високі й низькі, учені й темні, а вже, мовляв, щось із того та вийде.

Другий народовець, покійний Володимир Барвінський видає від початку 1880 р. політичну газету для інтелігенції „Дѣло“. Правдива заслуга Барвінського та, що він, як то кажуть, руками й ногами вхопив ся первісної Драгоманівської думки, і перший може з Львов'ян натис головню на те, щоби всі світлі Русини, без ріжниці партій згідно займили

ся долею руського народу. Барвінському, як і всім політикам та дописувателям „Дѣла“, далеко було при тім до Драгоманівського культурного, світського становища, а навіть до становища „Батьківщини“. „Дѣло“ відразу поставило на першій місці інтереси попівського стану та бажало, щоби гр. к. церков взяла верх над усім руським рухом. Так на пр. у програмових статях д. Подолянина п. з. „Нашій народній хибі й потреби“, з котрими годила ся редакція, сказано виразно: „Зібравши разом наші виводи, ставимо яко підвалину народної праці і організації: 1. Пильний догляд духовенства над розвоєм шкіл народних (о скільки можливо й середніх) і в тій цілі жадаємо утворення бюро шкільного в консисторії. 2. Отверезене (розумне, не аскетичне) і піддержуване тверезости й моральности за помічу читалень, а розбуджуване самопізнання за помічу рад народних, і в тій цілі домагаємо ся, щоби св. консисторія видала відповідні поручення до деканів і підвладного духовенства. 3. Розвій матеріяльного добробиту народного за помічу щадниць церковних і товариств задаткових, і в тій цілі домагаємо ся від „Просвіти“ видання відповідного статута з інструкціями і друксортами, а від св. консисторії дотичної інструкції для духовенства“ (1881, ч. 60). Та сей поклик „Дѣла“ до церковщини був голосом гукаючого на пустині: руський народний рух пішов відразу різко світською дорогою і небавом пірвав був за собою навіть „Дѣло“.

На внесок В. Барвінського центральний відділ „Просвіти“ ухвалює 19 червня 1880 р. спільно з іншими руськими товариствами святкувати пам'ять скасування підданства, і на відповідний задля того день скликати до Львова як найчисленніше віче Русинів, а також віднести ся й до всіх філій „Просвіти“, чи не могли би такі

самі віча поустроювати в той день скрізь на провінції. Комітет зложений (по думці Барвінського) з усіх львівських Русинів скликає те віче на 29 ноября 1880 р. до великої салі „Народного Дому“, де й появило до 2.300 люда, переважно селян та міщан. Тут у-перше виступили перед народом і народовці (В. Барвінський, др. К. Сушкевич і інші) спільно з москальофідами (Геровський, Наумович і інші).

Загал галицько-руської інтелігенції і нарід заворушили ся і зблизили ся. Та кумедно, що львівські Русини не знали з разу, що робити з народним рухом по селах, в які форми його уняти: навіть в резолюціях уложених львівськими Русинами а властиво самим Барвінським, і прийнятих вічем, зовсім забуто не тільки про читальні, а й про всякі інші спілки, одним словом, про всю внутрішню організацію народу!

Отут то й стає в пригоді попередній сільський рух, викликаний і ведений головою Наумовичем: оживають по трохи упавші читальні й інші спілки, повстають по трохи нові. Львівські Русини просто натикають ся на той сільський рух у „Батьківщині“ та інде, і від тепер головну вагу кладуть на читальні. Всі письма руські, уста всіх руських патріотів однодушно й горячо звивають нарід до закладаня читалень. „Провіта“ щедро обдаровує майже всі новоповставші читальні, і перша йде читальням у поміч виданєм 1880 р. друкованих статутів і подань для читалень, потрібних, як звісно, аж у 5-ти примірниках, а редакція „Батьківщини“ бере на себе посередництво між читальнями, а краєвими властями, іменно намістництвом. Неписьменним та малописьменним селянам нашим се дуже влекшує закладати читальні. Общество Качковського й собі наслідуює „Про-

світу“ : видає також для читалень друковані статuti й поданя, та дарує їх своїми виданнями. Немов стараючи ся хапати нарід одно з перед одного, наші просвітні товариства буквально деруть ся над читальнями та займають ся ними. Просвітних книжочок друкує ся більше, і вони стають ліпші.. Галичан наслідують буковинські Русини, що такожь зачинають більше займати ся народною просвітою та читальнями. Під благодатним впливом згоди між львівськими Русинами сільські патріоти, попи й селяне тим згіднійше та ревнійше зачинають займати ся читальнями. Читальні множать ся дуже бистро, а разом із тим входять в нову пору: з невидних по найбільшій часті проб, котрими мало хто з інтелігенці й займав ся, стають в сенародним закладом, в котрім небавом скупляє ся весь поступовий рух серед народу і котрому інтелігенція руська посвячує найбільше сил. Ледви понакльовувані в першій порі напрямки читалень визначають ся тепер різко, стають загальними, виявляють ся й деякі зовсім нові напрямки, та до глибини переінакшують цілісінький склад і хід читалень, ба й увесь старий стрій серед нашого народу по селах. Йіх проймає наскрізь новий дух, дух поступу, основаного на всяких спілках, та дух братолобія й спільности між робітними а світлими людьми..

І ві Львові й на провінції майже зовсім затирає ся на якийсь час різниця між москальфілами, народовцями та соціялістами. І народовці, і москальфіли нагадують собі ідеали свої молодости з 1848 та 1861 р., і зовсім приймають думки соціялістів про нарід. Якийсь час, іменно до 1882 р. правительство сему зовсім не противить ся через те, що й галицькі Поляки, навіть шляхтичі зачинають признавати вагу русько-української та й соціяльної справи, протяв котрої доси так

завзято воювали; ба, небавом соціяльні думки пробивають ся по трохи й на самий верх, до Відня: віденьське правительство та рада державна також зачинають бодай деяк займати ся долею робітників.. Народовців піддержує особливо вся та молодіж, що 1876 р. ткнута була рухом поступовим та приступила потім до народовців, натурально, з новійшими, поступовійшими думками про нарід і ввесь руський розвій. В Галичині перший раз світські Русини рішучо беруть верх над духовними. Духовні Русини подають ся на бік світських, а разом із тим і що до народу наближують ся більше до науки Христової про ласков ближнього та про рівність усіх людей. Інтереси робітного люду самі собою стають на якийсь час на першім місці. Йіх підносить у „Дѣлѣ“ особливо „соціяліст“ Франко, що в початку 1883 р. вступає до редакції. Лайка загалу народу з популярних видань зовсім ще за є.

Рух руський у Галичині в загалі стає різко світський та поступовий, а разом з тим перший раз вибирає ся на ширше поле. Аж тепер народолюбні думки Шевченка та других Українців ідуть далеко в шир і гллуб, до найнизших верств нашого народу. Дух русько-української історії, дух волі й рівности опановує на якийсь час могутчо навіть найзавзятійших москальовілів: українство перший раз пускає гллубоко корінь і опирає ся на незрушійій скалі, на робітнім люді...

З М І С Т.

	Стор.
Теперішня увага Русинів на читальні і спільність інтелігенції з народом. Відки вона взяла ся?	1—2
Перші завязки галицько-руської інтелігенції і причини її безсильности	2—5
Словянофільство й українофільство оживлюють галицько-руську інтелігенцію. Шашкевич, Головацький і Вагилевич — будителі народного духа	5—13
Правительство і више духовенство противні змаганям „руської трійці“. Смерть Шашкевича. Згадка про Григоровича	14—20
Острий протест Головацького: „Zustände der Russinen in Galizien“	20—30
Рух 1848 р. і побіда думок „руської трійці“. „Головна Руска Рада“, „Зоря Гал.“ і т. і.	31—40
Перша думка про читальні: внески Н. Синевідського і Л. Трещаківського („Дім Народн.“)	40—47
Рух народний на угорській Руси	47—49
Дволичність галицької інтелігенції в веденню руху народного. С. Шехович і суперечка між народними підставами й „комнатним письменством“	49—61
Погляди гал. руської інтелігенції на руський нарід, на єго господарські й громадські справи	61—72

Єї становище в справах політичних і упадок народного руху	72—77
Нові пробліски: „Зоря Галицкая яко альбумъ на г. 1860“ і статя о. Лисяка о „Молодечих братствах“	78—83
Почин до нового руху народного приходить знов з України: Шевченко і єго думки	83—86
Федькович і нові виданя галицькі, для інтелігенції й для люду. Безсильність руської інтелігенції в використуваню констітуції; розділ на москальофілів и українофілів	87—94
Погляди й заслуги народовців; основане „Просвіти“ і єї перші виданя для люду	94—99
Наумович і єго заходи около просвіти. Коломийські виданя і пропаганда думки про читальні народні	90—105
Дальша робота „Просвіти“. Популярні писаня Федьковича. Основане „Общества М. Качковского“. Завідництво обох товариств около народного руху	105—115
Відносини між читальнями а братствами церковними	115—123
Огляд стану читалень: 1) Читальні угорські	123—126
2) Русини в Банаті і читальня в Куцурові	126—129
3) Читальні на Буковині	129—133
4) Читальні в Галичині (їх число, хори селянські, читальні ремісницькі, проби міжнародних просвітних організацій, (читальня в Струсові) проби популярних видань коштом читалень, історія читальні в Літині)	133—145

Проповідь тверезости, ві давнійші невдачі ізв'язок з читальним рухом	145—149
Організації для матеріальної поратівлі народу: шпіхлірі, крамниці, гром. каси позичкові і т. і.	149—151
Упадок читалень першої доби і єго причини: дволичність москальофілів і відірване народовців від народу	151—158
Стан обох просвітних товариств в другій половині 70-их років	158—162
Хиби роботи народовців: правопись, зміст, обходжене з народом	163—168
Похоронна пісня рухови першої доби	169
Третій прилив свіжих думок з України: Драгоманов. єго статі про Галичину і єго провідні думки	169—172
Інші впливи російські, пражське видане Шевченка	173—174
Новий народолюбний і поступовий рух серед молодіжі у Львові і Відні	174—175
Вплив сєго руху і Драгоманівських ідей на старші партії: ослаблене москальофілів, а зріст народовців, котрі в значній части приймають нові думки. „Батькѡвщина“ Романчука, „Дѣло“ Барвінського. Перше віче народне і згода всіх Русинів около праці над народом. Признаки нової доби	175—181

Питання про читальні.

1. Місце, повіт, почта.
2. Коли заложена читальня: рік, день?
3. Хто заложив (назвати поіменно і додати, з якого стану були ті люде, до якого товариства або партії належали?
4. Кілько членів має читальня д. 1 (13) січня 1888 року? (Просимо зробити списе усюди власне в той день, на новий рік, бо дотеперішні дані були з ріжних років, тай то нераз не повні. При списі членів треба подати: кілько є чоловіків, жінок, парубків, дівчат, школярів, кілько всіх письменних мужчин і женщин).
5. Яку вкладку платять члени річно? Які ще інші доходи має читальня? Які видатки? (Коли в читальні є книжки, де списують ся доходи і видатки, то виписати з них головні суми за всі роки, де ж таких книжок нема, то подати бодай рахунок за 1887 рік).
6. Де містить ся читальня? Чи має свою хату, чи наймає і по чому?
7. Коли сходять ся люде до читальні і кілько звичайно буває на сходинах?
8. Подати поіменно членів виділу і приписати, з якого кождий стану і чи засідав уже й давнійше в виділі, чи засідає в раді громадській, раді повітовій або де?
9. Котрі газети виписують і читають у читальні? Як читають: чи оден на голос, чи кождий собі окреме?

Котрі газети подобають ся читальникам, а котрі ні, і для чого? Чи не почуває ся потреба ще яких газет і яких?

10. Які є книжки в бібліотеці читальні? (прислати повний спис). Кілько раз котрих книжок зичено від за-снованя читальні, або читано в самій читальні (виписати з книжки позичаючих). Котрі книжки читальникам най-ліпше подобають ся, а котрі ні, і чому? Які хиби ба-чуть читальники в наших просвітних книжочках і яких би книжочок найрадше жадали?

11. Чи є або чи були в селі такі, що складали спі-ванки або трібували й самі дещо писати? Коли мож-на, просимо прислати їх складаня і додати, чи були вони читані або співані прилюдно і чи подобали ся?

12. Чи є в селі музиканти? Хто вони і що грають? Чи грають коли й у читальні?

13. Чи грали коли театр? Хто грав і які штуки? Як подобав ся театр читальникам і другим людям? Я-ких би театральних штук жадали собі читальники?

14. Чи є хор? Коли заложений? Хто заложив і вчив? Хто ним управляє? Кілько є співаків? (списати поіменно і з якого хто стану). Які пісні співають і від-ки їх беруть? Чи виступали ще де, чи лиш у своїм селі? Чи співають лиш церковні пісні, чи й світські?

15. Чи нема в громаді ще деяких штукарів (що люблять рисувати, різати з дерева, то що)?

16. Про які справах найрадше розмовляють в читаль-ні й по-за читальнею? Хто найбільше займає ся читаль-нею і до кого удають ся читальники за поясненем, коли-чого не розуміють?

17. Що вже доброго вийшло з читальні?

18. Чим ріжнять ся читальники від решти грома-дян? Яких порядків хотіли би вони в селі, повіті, краю й державі?

19. Як займають ся читальнею жінки й дівчата? Чого би вони хотіли від читальні, яких книжок, газет то що? Чи різнять ся вони від решти жіноцтва в селі і чим? Яких порядків хетіли би вони в родині, громаді, повіті, краю й державі?

20. Як прийшло до заложеня читальні? Хто дав привід, хто ставив перешкоди? Які ще є товариства, спілки в громаді? Які машини і кілько?

21. Як відносять ся до читальні і до розвою громадського власти й інтелігенція (двір, священники, жида, староство, ради повітові, жандарми). Чи буває хто з них в читальні і чого?

22. Яка є надія на дальший зріст читалень і чого би для їх розвою найбільше потрібно?

23. Коли ще що є в громаді цікавого, доброго чи злого, (коли н. пр. громаді зроблено яку кривду, або заводять ся там які нові, добрі порядки), то просимо й того списати. Що не ввійде до другої части книжки „Про читальні“, буде використане в інший спосіб, а в разі потреби редакція „Наукової Бібліотеки“ готова служити читальникам і всім громадам поясненнями та порадами, яких би від неї зажадали.

Просимо хв. виділи читалень, щоби були ласкаві ті наші питання відчитати на загальних зборах або хоть на сходах читальні, так щоби о них усі читальники знали і могли над відповідями застановити ся. Найліпше би було, як би відповіді укладали ся ось як: Питання 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 укладає сам виділ, або єго секретар, і відчитує членам, чи би хто не мав що додати. Питання 9 і 10 повинен уложити бібліотекар, а потому на сходах чи на зборах усі члени читальні повинні би добре обговорити решту і повзяти ухвалу, що бібліотекар чи секретар повинен таку і таку відповідь написати. Напи-

сана відповідь повинна бути ще раз прочитана зборови, і як би хто ще від себе мав що додати, то й те вписати і приложити. Так само повинні бути в читальні обговорені і уложені відповіді на всі прочі питання. Розумієся, що побіч таких, ухвалених загалом відповідей можуть виділи, або й поодинокі читальники списувати і надсилати й свої власні відповіді, уваги й споминки. Все те буде совітно і докладно визискане в другій книжці про читальні і в інших працях про жите народне, котрі з часом будуть друкувати ся в „Науковій Бібліотеці“.

Всі відповіді просимо присилати під адресом: Іван Франко, Львів, ул. Зибликевича, ч. 10, де також можна замовляти першу частину книжки М. Павлика про народні читальні.

Всіх прихильників народної справи просимо о ширене сеї карточки. Всі читальні й інші товариства, а також усіх поодиноких народолюбців просимо присилати нам свої уваги про жите і розвій народу, его кривдя і потреби.

Редакція „Наукової Бібліотеки“.

B-2344

19

359501

B 2.344

